

«Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО

(соціологічне дослідження)

Виконавиці проекту:

Координаторка проекту Марія Берлінська – керівниця Волонтерської організації «Центр підтримки аеророзвідки»

Координаторка академічної частини проекту Марценюк Тамара – к.соц.н., доцентка кафедри соціології Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Анна Квіт - дослідниця із гендерних питань

Ганна Гриценко – дослідниця із гендерних питань

Авторки тексту:

Ганна Гриценко (підрозділ 2.3; підрозділи 3.1 і 3.2)

Анна Квіт (підрозділ 2.3; підрозділ 3.4)

Тамара Марценюк (Розділ 1, інші частини розділів 2 і 3)

За загальною редакцією Тамари Марценюк

Дослідження стало можливим завдяки інформаційній та фінансовій підтримці МБФ «Український жіночий фонд».

Зміст

Вступ

Розділ 1. Гендерна рівність в українському суспільстві

- 1.1. Забезпечення гендерної рівності в Україні: законодавство і міжнародні зобов'язання
- 1.2. Проблема сексизму в українському суспільстві
- 1.3. Участь жінок у Євромайдані 2013-2014 рр.

Розділ 2. Жінки у збройних силах: виклики інтеграції

- 2.1. Гендерні питання у військовій соціології
- 2.2. Інтеграція жінок у збройні сили: міжнародний досвід
- 2.3. Методологія емпіричного дослідження жінок у збройних силах України і в бойових діях в АТО
- 2.4. Жінки у Збройних силах України: успіхи та проблеми інтеграції
 - 2.4.1. Чисельність жінок і особливості їх зайнятості
 - 2.4.2. Заборона певних військових професій для жінок
 - 2.4.3. Гендерна політика Збройних сил України

Розділ 3. Участь жінок у воєнних діях

- 3.1. Війна у феміністичних студіях
- 3.2. Участь жінок в АТО: голоси «невидимого батальйону»
 - 3.2.1. Юридичні аспекти участі жінок в АТО
 - 3.2.2. Побутові обставини перебування жінок в АТО
 - 3.2.3. Гендерні стереотипи стосовно учасниць АТО
 - 3.2.4. Подальші перспективи
- 3.3. Жінки в АТО: експертна думка
- 3.4. Репрезентація жінок в АТО у засобах масової інформації
 - 3.4.1. Ставлення до жінок в армії та розподіл гендерних ролей в АТО
 - 3.4.2. Образи жінок в АТО
 - 3.4.3. Потреби і проблеми жінок в АТО

Висновки

Список використаних джерел

Додаток А. Таблиці з емпіричним матеріалом

Вступ

Протягом останніх десятиліть в українському суспільстві відбуваються суттєві зміни в осмисленні та легітимації гендерних відносин. Успішне впровадження і регулювання гендерних відносин у суспільстві передбачає утвердження цінності гендерної рівності як у суспільстві загалом, так і різних його інституціях зокрема. Це, насамперед, недопущення гендерної дискримінації, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень. Інститут армії не є винятком, адже у період соціальних проблем, військових конфліктів важливо фахово інтегрувати та враховувати інтереси тих категорій громадян і громадянок, які залучені до розв'язання конфліктів і встановлення миру в країні.

Україна ратифікувала основні міжнародні документи стосовно забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок: Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Цілі розвитку тисячоліття ООН, визначивши для себе забезпечення гендерної рівності як важливу складову подальшого розвитку та як один з пріоритетів державної політики. Демократичне суспільство повинно надавати жінкам і чоловікам рівні можливості брати участь в усіх сферах життя, у тому числі, і в Збройних силах України, миротворчому процесі.

На національному рівні гендерна рівність гарантована, передусім, Конституцією України, Кодексом законів про працю України, а також окремим Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005), Державною програмою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року та іншими законодавчими актами.

Українські жінки на рівні із чоловіками брали участь у протестах на ЄвроМайдані 2013-2014, причому в усіх видах діяльності, у тому числі, в мілітарній (формуєчи так звані Жіночі сотні). Наразі жінки також воюють в АТО, про що неодноразово свідчать медійні повідомлення. Але актуальним залишається питання видимості жінок та визнання їх ролі (на рівні із чоловіками) із боку держави та суспільства. Наприклад, 14 жовтня цього року (День захисника України) мало хто вітали жінок-захисниць – переважна більшість (у тому числі, медій) сприйняли цю дату як свято для «батьків, чоловіків, синів».

Тому мета цього дослідження – з'ясувати особливості участі жінок у воєнних діях в зоні АТО, виявивши як можливі успіхи, так і проблеми інтеграції жінок як військовослужбовиць. Для початку було проведено кабінетне дослідження гендерних аспектів збройних сил, що включало аналіз статистичних даних залученості жінок до

Збройних Сил України, становище із інтеграцією жінок у військові структури, огляд відповідного законодавства тощо. По-друге, представлено результати експертних інтерв'ю про гендерні аспекти інтеграції жінок в армію в Україні та ситуацію із жінками в зоні бойових дій. По-третє, проаналізовано медіа-репрезентації жінок в АТО. По-четверте, у результаті етнографічного дослідження у зоні АТО (спостереження, інтерв'ю із жінками і чоловіками, які беруть участь у бойових діях) з'ясовано юридичні аспекти участі жінок в АТО, гендерний розподіл праці, побутові та медичні проблеми, із якими стикаються жінки тощо.

Також ми б хотіли подякувати усім, хто допомагали та сприяли цьому дослідженню: Олесі Бондар та Наталі Карбовській із Українського жіночого фонду за величезну підтримку; Тетяні Поповій, заступниці Міністра інформаційної політики України, Міністерству оборони України, Міністерству внутрішніх справ України; гендерній експертці із питань залучення жінок до збройних сил Наталі Дубчак за поради та рекомендації; Еллі Ламах за запрошення на семінар перспективних досліджень НАТО «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні. Впровадження Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки. Мир. Безпека» і пов'язаних Резолюцій»; Володимиру Сологубу за допомогу із контактами журналісток; усім жінкам, які взяли участь у проекті. Щиро дякуємо фотографині проекту Клеопатрі Анферовій. Також подяка за сприяння проекту: Юлії Толопі, Марії Черненко, Вікторії та Лілії Дворецьким, Федору Устинову; студенткам кафедри соціології НаУКМА Тетяні Жеребкіній, Анастасії Поповій, Тетяні Степановій.

Розділ 1. Гендерна рівність в українському суспільстві

1.1. Забезпечення гендерної рівності в Україні: законодавство і міжнародні зобов'язання

Ідея та цінність гендерної рівності втілюється, передусім, на державному рівні. Політика держави, яка спрямована на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків визначається як гендерна політика. У гендерній політиці України пострадянського періоду спостерігаються певні трансформаційні процеси – зміна сприйняття жінок від виключно матерів до загалом громадянок із рівними правами і можливостями у суспільному житті¹. Протягом більше двадцяти років відбувалася розбудова так званого інституційного механізму регулювання гендерних відносин, важливу частину якого складає відповідне законодавство.

Загалом питання рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в українському суспільстві регулюються як загальним, так і спеціальним законодавством. Передусім, Конституція України (1996) у Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» статті 24 гарантує громадянам рівні конституційні права і свободи, «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»².

Натомість спеціальний закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) містить визначення таких понять як рівні права та рівні можливості жінок і чоловіків, дискримінація за ознакою статі, позитивні дії, сексуальні домагання тощо. Як зазначено в ст. 3, «державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на: утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків...»³. Окрім того, у Законі (стаття 6) зазначено, що «дискримінація за ознакою статі забороняється» та прописано, що не вважається дискримінацією за ознакою статі. Серед переліку зазначено обов'язкову строкову військову службу для чоловіків.

¹ Марценюк Т. Жінки в українській політиці: виклики і перспективи змін. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. - С. 10 // <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4441>

² Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

³ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

У Розділі II Закону описаний механізм забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, а саме, загалом органів, установ та організацій, які наділені повноваженнями у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, та, зокрема, Верховної Ради України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Кабінету Міністрів України. Не дивлячись на важливість зазначених у Законі питань, його вважають радше декларативним документом, якому бракує механізмів реалізації політики гендерної рівності, не прописано відповідальності за порушення Закону.

У міжнародних звітах, які вимірюють стан гендерних відносин, Україна посідає далеко не найкращі місця. Згідно із даними Звіту з глобального гендерного розриву 2014 р. (Global Gender Gap Report 2014)⁴, що готується Світовим економічним форумом (World Economic Forum) та вимірює величину гендерного розриву (gender gap) у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками та жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво та сфера здоров'я, Україна посідала 56 місце⁵ із 142 досліджуваних країн.

У міжнародному звіті Рівня свободи у світі (Freedom in the World, Freedom House) також є розділ про «особисту автономію та індивідуальні права». Будучи в 2014 р. «частково вільною» країною із значенням 3,5⁶, Україна стикається із такими проблемами стосовно забезпечення гендерної рівності: «Гендерна дискримінація забороняється відповідно до конституції, але урядовці демонструють мало інтересу чи розуміння проблеми. Правозахисні організації скаржаться, що роботодавці відкрито дискримінують за ознаками статі, зовнішності та віку»⁷.

Україна взяла низку міжнародних зобов'язань, які повинна виконувати, у тому числі, стосовно забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Відповідно до Цілей Розвитку Тисячоліття, визначених на Самміті Тисячоліття ООН у вересні 2000 р., які є обов'язковими до виконання до 2015 р., Україна серед шести своїх цілей визначила також «забезпечення гендерної рівності»⁸. Інше важливе зобов'язання України стосується ратифікації найвідомішого міжнародного документу стосовно забезпечення прав жінок – Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок

⁴ Global Gender Gap Report 2014. – Geneva: World Economic Forum, 2014. – P. 358 // http://www3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CompleteReport_2014.pdf

⁵ Чим вища позиція в списку, тим більше країна наближена до гендерної рівності.

⁶ Із максимальних 7.

⁷ Freedom in the World 2014. Freedom House, about Ukraine. Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2014/ukraine-0#.U9tj6PmSwbQ> (станом на 1 серпня 2014 р.)

⁸ Цілі розвитку Тисячоліття ООН: Україна 2015, Ціль № 6 «Забезпечення гендерної рівності» [Електронний ресурс] // <http://www.ukraine2015.org.ua/tsil6>

(1979)⁹. Україна зобов'язана періодично звітувати Комітету Конвенції про виконання своїх зобов'язань. У результатах попереднього Державного та Альтернативного звітів про виконання в Україні Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації зазначено, що питання забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок в Україні є суперечливими. З одного боку, в Україні «зроблені реальні кроки для створення механізму забезпечення прав і свобод жінок згідно із загальними міжнародними нормами забезпечення прав людини»¹⁰. З іншого боку, «в країні ще не відбулася зміна ідеології відносно проблеми становища статей у суспільстві відповідно до світових тенденцій розвитку даного питання»¹¹.

У Національному огляді виконання Пекінської декларації та Платформи дій зі становища жінок (2014 р.)¹² зазначено, що незважаючи на приєднання до міжнародних угод та ухвалення національного законодавства про рівні права і можливості жінок і чоловіків, спостерігається брак політичної волі щодо реалізації ґендерних перетворень, низьким є рівень представленості жінок у суспільному та політичному житті, значною проблемою є стійкість стереотипів щодо розподілу ролей чоловіків і жінок у суспільстві та сім'ї (які поширюються через освіту і ЗМІ).

1.2. Проблема сексизму в українському суспільстві

Сексизм – ідеологія і практика дискримінації людей за ознакою статі. В основі сексизму лежать ґендерні стереотипи, які передбачають певний набір так званих «традиційних» ролей для жінок і чоловіків. Дослідниця Оксана Кісь зазначає про дві моделі конструювання ґендерної ідентичності жінки в пострадянській Україні – Берегиню і Барбі¹³. Перша пов'язана із українською національно-визвольною ідеєю, а друга – із західними стандартами споживання. Дійсно, у публічному дискурсі для жінок очікуються передусім ролі, пов'язані із *материнством* і *красою*. Роль матері стає ще більш актуальною у ситуації національної боротьби. Певні тенденції залучення жінок до протестної активності, у тому

⁹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок / ООН, Конвенція, Міжнародний документ від 18.12.1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207

¹⁰ Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / [руков. авт. кол. Л.Е. Леонтьева, А.В. Толстокорова]. – Харьков: Фолио, 2007. – С. 18.

¹¹ Там само.

¹² Ґендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні: Національний огляд виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій і заключних документів Двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН / [укл. М. Корюкалов; за сприяння Програми ООН Жінки «Підсилення підзвітності у фінансуванні ґендерної рівності. Партнерство ЄС і ООН з ґендерної рівності» в Україні, Представництва Фонду Фрідріха Еберта в Україні та країнського жіночого фонду]. – К., 2014. – 120 с.

¹³ Кісь О. Моделі конструювання ґендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. - № 27 // <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>

числі, мілітарної, доцільно розглянути на прикладі участі жінок у ЄвроМайдані (2013-2014 р.), що буде зроблено пізніше.

Проблема із сексизмом ще більше загострюється, коли подібні вислови виголошують публічні особи, відомі люди, до думок яких прислуховуються. Чого тільки варті деякі приклади сексизму із вуст політиків. Президент Віктор Янукович, розповідаючи у Давосі про промо-кампанію України до чемпіонату Європи з футболу 2012 року, назвав принадами країни каштани, що квітнуть, й жінок. «І у містах українських почнуть роздягатися жінки. Побачити цю красу – це чудово», – сказав Янукович. Або вислів Миколи Азарова про те, що «не жіноча справа проводити реформи». Подібні речі є неприпустимими у демократичному суспільстві, де гендерна рівність виступає цінністю.

Як зазначили Ольга Веснянка і Юрій Шеляженко у статті «Панічний сексизм або ідеї Януковича живі»¹⁴: сексистська риторика й далі звучить і знаходить своїх прихильників, навіть після Революції Гідності. Далі авторка і автор пояснюють свою думку таким показовим прикладом. 28 серпня 2014 року Зураб Аласанія, генеральний директор Національної телерадіокомпанії, на своїй публічній сторінці у Facebook звинуватив саме жінок у панікерстві:

«Вы (особенно милые и сердобольные дамы) - прекрасные волонтеры с огромными добрыми сердцами и щедрой самоотверженной душой. Вы очень, очень помогаете ребятам в армии, я знаю миллион таких фактов. Ваш вклад огромен, ваша забота бесценна. Ваша эмпатия к подопечным вырастает до небес — и тогда вы начинаете думать, что можете помочь солдату не только заботой о его быте. Тогда вы начинаете думать, что знаете, как правильно воевать. Тогда вы начинаете кричать во все доступные уши о том, куда срочно отправит танковую бригаду, и как немедленно атаковать такой-то населённый пункт, потому что именно там ваши подопечные, а «продажные генералы» (цитата от любого вашего подопечного солдата) «бросили их на смерть». И тогда, простите, я вспоминаю о трех классических немецких "к".. Kinder, Küche, Kirche».

Яка була реакція на обурення? Через кілька годин, після численних обурених коментарів, медіа-менеджер відредагував свій запис. Дописав одне речення: «Это и к мужчинам относится». Ніякого каяття, ніяких вибачень - замітання слідів. Ще й порадив жінкам читати антифеміністичний текст про схильність жінок до істерики¹⁵.

¹⁴ Веснянка О., Шеляженко Ю. Панічний сексизм або ідеї Януковича живі / Інсайдер, 3 вересня 2014 року // <http://www.theinsider.ua/politics/5406fba21835d/>

¹⁵ Там само.

Це лише один із прикладів сексизму, проблема якого залишається актуальною, у тому числі, і протягом протестної активності та воєнних дій. Аби краще зрозуміти ситуацію із участю жінок у військових діях, варто коротко проаналізувати участь жінок у подіях на Євромайдані 2013-2014 року.

1.3. Участь жінок у Євромайдані 2013-2014

Як зазначає Олеся Хромейчук, найважливіша площа Києва стала простором публічного перформансу революційної діяльності, патріотизму та героїзму, де дійові особи часто поводитись, залежно від їхнього ґендеру, а публічне сприйняття було сформовано, також здебільшого орієнтуючись на певні ґендерні очікування¹⁶.

На Майдані передусім жінки виконували так звану репродуктивну працю (приготування їжі, прибирання, догляд за іншими членами суспільства тощо). У патріархатному суспільстві вона закріплена за жінками, вважається мало престижною, майже неоплачувана і непомітна. Разом з тим, це великий шмат роботи, без якої публічну працю складно уявити.

Чи не найбільш обурливо для жінок на Майдані було те, що чоловіки замість них приймали рішення з приводу участі жінок у протестах¹⁷. Непоодинокими були повідомлення на кшталт: *«Жінок та дітей закликали на ніч покинути Євромайдан у Львові»*. Як зазначає Анастасія Мельниченко: *«Та проблема з недопуском жінок на барикади полягала якраз у тому, що в цій ситуації жінок не розглядали як повноцінних відповідальних людей. Тобто чоловік, навіть будучи неповнолітнім, може прийняти рішення іти на поранення чи смерть заради Батьківщини»*. Активістка Ніна Потарська також обурюється такою політикою виключення: *«...так принизливо було чути зі сцени щось на кшталт «жінки, зробіть приємне чоловікам, їм треба розслабитися...»*. *Це більше схоже на ескорт-сервіс, а не подяку жінкам за те, що вони беруть участь у житті Майдану на рівні з чоловіками»*.

Патріархатний дискурс стосовно ґендерних ролей накладає також чіткі обмеження для чоловіків і маскуліностей, які обов'язково повинні бути патріотичними і мужніми. З нагоди 8 березня онлайн і на Майдані поширювалася листівка: *«Ваш чоловік не йде на Майдан, бо там «дуже небезпечно»? Не забудьте його привітати із 8 березня!»*. Текст є

¹⁶ Хромейчук О. Ґендер і націоналізм на Майдані // Historians.in.ua, 27 жовтня 2015 р. // <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1673-olesia-khromeichuk-gender-i-natsionalizm-na-maidani-a>

¹⁷ Марценюк Т.О. Ґендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Сьомих Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної та Т.І. Заславської / За наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 146-160.

сексистським не лише по відношенню до чоловіків, а й жінок, адже досі Міжнародний день боротьби жінок за права сприймається як свято «весни, квітів і ніжності». Із чоловіків, які не були на барикадах, відверто глузували у соціальних мережах. Навіть було придумано так звану «Диванну сотню Самооборони». А у медіа можна було читати статті із заголовками *«Активістка Автомайдану: Чоловіків треба виганяти на протести»*.

З іншого боку, розмаїтість Майдану видима була навіть із барикад. Почали утворюватися так звані жіночі сотні. Це були як формальні об'єднання, на зразок 39 Жіночої сотні Самооборони (яка наразі у фейсбуці представляє себе як *«Жінки, що можуть змінити світ..»*), Жіночої чоти 16 сотні Самооборони Майдану, так і різноманітні альтернативні сотні: Жіноча сотня ім. Ольги Кобилянської, Жіноча сотня Запоріжжя, Сестринська сотня (м. Дніпропетровськ).

Фактично об'єднання жінок використовували мілітарну термінологію (поділ на «сотні»), але наповнювали її іншим значенням, наприклад, Сестринська сотня – *«це громадське об'єднання небайдужих жінок Дніпропетровська, які зібралися задля відстоювання ідей Євромайдану мирним шляхом. Інша сила - одна мета!»*. Жіноча сотня ім. Ольги Кобилянської своїми цінностями означила «права людини, людська гідність, свобода, рівність та недискримінація», а метою діяльності – «активізацію жіночого протестного руху та підтримку Євромайдану на принципах солідарності, сестринства та взаємоповаги». Гендерні експертки, організаторки щорічної відзнаки у сфері просування гендерної рівності – «Гендерна рівновага. ВЕСНА-2014» – правозахисниці з ГО «Інформаційно-консультативний жіночий центр» та Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» вручили Жіночій сотні ім. Ольги Кобилянської відзнаку за «подолання стереотипів, просування жіночого лідерства і просування ідеї гендерної рівності».

Засновниця 39 Жіночої сотні Самооборони Майдану Анна Коваленко зазначила, що «за три дні сотня набрала більше, ніж 150 жінок. Вони брали участь у зіткненнях на Грушевського, чинили опір міліції та залишались присутніми на Майдані, коли найактивніший період протестів завершився»¹⁸. 39-та Жіноча Сотня Самооборони започаткувала програму підтримки жінок, що беруть участь АТО¹⁹, та запрошує усіх приєднатись! У інформації зазначено, що *«Україна славиться не тільки мужніми чоловіками, а й відважними жінками. Сьогодні, в числі ЗСУ та добровольчих батальйонах знаходиться близько 300 жінок. Вони займають позиції снайперів, розвідників,*

¹⁸ Хромейчук О. Гендер і націоналізм на Майдані // <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1673-olesia-khromeichuk-gender-i-natsionalizm-na-maidani-a>

¹⁹ Програма Жінки в АТО, 39-та жіноча сотня самооборони
http://39s.com.ua/ua/news/startu_programa_pdtrimki_zhnki_v_ato/

кулеметчиць, працюють як медики, працівники кухні і штабісти. Та, не дивлячись на те, яку роботу вони виконують, вони залишаються жінками. І потребують турботи».

Катерина Чепура, активістка організації «Відсіч» і керівниця Жіночої чоти 16 сотні Самооборони Майдану розповіла про причини формування чоти:

«Жіноча чота створилася через гендерну політику Майдану. Наша організація і до Майдану існувала, ми вже чотири роки існуємо, а на Майдані ми просто стали сотнею. Хоча у нас в організації навіть іноді більше дівчат, проблема була в тому, що коли наші дівчата приходили на Майдан щось робити, ми постійно мали проблему з тим, що свої, самооборонівці [ім казали]: «ви дівчата, що ви тут забули, ідіть звідси». Власне через це ми створили жіночу чоту, щоб формалізувати свою присутність на Майдані. Для того, щоб ми могли показати перепустку самооборони і сказати: «чувак, я така сама самооборона, як і ти, тому я маю право тут стояти». Хоча це не усунуло всіх проблем, але, в принципі, стало трошки легше»²⁰.

Якщо підсумувати, то Майдан, окрім власне барикад і оборонної та захисної діяльності, налічував велику кількість активностей (у які були активно залучені жінки): доглядова праця, інформаційна, логістична (гарячі лінії Євромайдан SOS та інші) і юридична підтримка, медична і психологічна допомога, безпечне транспортування, робота із ЗМІ, освітня робота («Відкритий університет» Майдану, бібліотека Майдану), Автомайдан, Варта в лікарні, Варта швидкої допомоги, громадські варти, збір коштів для постраждалих і волонтерська підтримка тощо – це не увесь список тієї роботи, яка виконувалася задля підтримки протесту.

Привертає увагу онлайн ініціатива Надії Парфан «Половина Майдану: Жіночий голос протесту»²¹, яка також супроводжувалася низкою акцій на Майдані і поза його межами. Журналістка Крістіна Бердинських створила Ініціативу «Є - люди», аби показати «простих» людей протестного простору. Ірина Виртосу упорядкувала видання «Майдан. Жіноча справа», де помістила інтерв'ю із 17 героїнями, описала десятки жіночих ініціатив. Усі ці та інші приклади демонструють той факт, що жінки були активними учасницями протестної активності на Майдані, які, не дивлячись на сексизм, робили свою справу.

Чимало активісток Майдану продовжили свою волонтерську діяльність або взяли участь у воєнних діях на Сході України, в АТО.

²⁰ Там само.

²¹ <https://www.facebook.com/groups/255422234633303/>

Розділ 2. Жінки у збройних силах: виклики інтеграції

2.1. Гендерні питання у військовій соціології

У воєнній соціології дискусії з приводу жіночої участі в армії ґрунтуються на реальних можливостях жінок бути професійними солдатами. Головною дилемою при обговоренні гендерної інтеграції є питання про те, якою має бути сучасна армія. Чи то професійно закритою групою, чи то армія має реагувати на соціальні зміни в суспільстві, зокрема на зміну ролі жінки у суспільстві?

Американська дослідниця Меді Сігел виокремила три групи чинників, що стимулюють інтеграцію жінок в армію: (1) зміни збройних сил; (2) зміни соціальної структури суспільства та (3) зміни культури²². Під змінами у збройних силах дослідниця розуміє зміну концепції національної безпеки, воєнної технології, організаційної структури армії, призначення збройних сил та політики рекрутування військовослужбовців. Зміна соціальної структури суспільства полягає у тому, що протягом останніх десятиліть жінки активно вийшли на ринок праці та в публічну сферу. До культурних факторів Сігел відносить зміни культурних цінностей по відношенню до ролі жінки в західних суспільствах та популярність ліберального принципу рівності прав і можливостей²³.

Участь жінок у воєнній діяльності довгий час викликала суперечки. Аргументи противників гендерної рівності головним чином стосувалися фізичної та психологічної неспроможності жінок проходити військову службу, проблеми забезпечення згуртованості, боєготовності та підтримки морального духу загону. Але подібні аргументи неодноразово спростовувалися соціологічними дослідженнями. З'ясувалось, що жінки страждають від психологічних, фізичних незручностей та напруженого графіку роботи так само, як і чоловіки. Численні експерименти також з'ясували перебільшення значення питання гігієни для військовослужбовиць. Щодо аргументу про деструктивну роль військовослужбовиць, то дослідження функціонування гендерно-змішаних підрозділів армії США також спростовують цей стереотип. Змішані підрозділи були більш схильними до емпатії, проявляли цікавість до національних, культурних особливостей країн, де проводилася операція, а також віддавали перевагу несиловим формам взаємодії з місцевим населенням²⁴.

²² Segal M. W. Women's Military Roles Cross-Nationality: Past? Present? And Future // Gender and Society. – 1995. – Vol. 9 – № 6. – p. 760.

²³ Данилова Н. Армия и общество: принципы взаимодействия. – СПб.: Норма, 2007. – С. 173.

²⁴ Miller L., Moskos Ch. Humanitarians or warriors? Race, gender and combat status in Operation Restore Hope// Armed Forces and Society. – 1995. – 21 (4). – p. 615.

Гендерна проблематика в громадсько-воєнних відносинах сьогодні займає важливе місце. Це викликано головним чином тим, що збройні сили перебувають у стані трансформації і для них втрачає своє значення фізична сила та агресія, традиційно притаманна чоловікам. Це і є головним аргументом прибічників залучення жінок до воєнних структур. Другим ключовим аргументом є те, що жінки мають такі самі права та обов'язки як і чоловіки, з огляду на це їх участь у функціонуванні збройних сил має бути рівнозначною чоловічій.

Прихід жінок до збройних сил може мати два сценарії розвитку: чи жінки пристосовуються до вже існуючих там норм та порядків, котрі є «маскулінними» за своїм характером; чи жінки своїм приходом змінюють структуру та характер армії, роблячи її гендерно-нейтральною структурою. Про ці питання детальніше буде описано в наступному розділі дослідження.

2.2. Інтеграція жінок у збройні сили: міжнародний досвід

Тодішній директор Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України Іван Андросенко у статті про історичний екскурс щодо гендерної політики в збройних силах провідних країн світу зазначив, що «жінки не гірше за чоловіків виконують свої обов'язки та сприяють зміцненню дисципліни й етичних норм спілкування на військовій службі»²⁵. У статті наведено певну історичну інформацію стосовно участі жінок у збройних силах різних країн. Вперше у світі жінки стали повноправними військовослужбовицями з відповідним статусом у Канаді в 1895 р. Їх приймали на військову службу в мирний час не тільки у структури забезпечення, а й у бойові частини. Прийняття в Канаді в 1985 р. Закону про права людини сприяло тому, що жінкам стали доступними 75% військових спеціальностей. Ще одна батьківщина фемінізованої армії — Велика Британія²⁶. У 1653 р. там з'явилися перші жіночі військові шпиталі, розраховані на 350 поранених. А в 1917-1919 рр. у складі британських збройних сил були сформовані Жіночі королівські військовоповітряні сили, Королівський допоміжний корпус ВМС і Жіночий легіон секції автотранспорту чисельністю 100 тисяч осіб.

Більш привабливі умови служби для жінок намагаються створити і в Збройних Силах Польщі. Віднедавна у польській армії започатковано посаду Уповноваженої у справах

²⁵ Андросенко І. Ати-бати, йшли...дівчата, або історичний екскурс щодо гендерної політики в збройних силах провідних країн світу // Інформаційно-просвітительське видання «Я», Спеціальний випуск «Нові ролі для українських жінок». — Х.: Харківська жіноча організація «Крона», 2009. — С. 31-32 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-rolu.pdf>

²⁶ Там само.

військової служби жінок (штатна категорія «полковник»). Це військовослужбовиця, яка опікується усім спектром «жіночих» проблем у війську. Жіноча штатна посада (категорія «капітан») є також в органі забезпечення діяльності Конвенту деканів (представницький орган офіцерських зборів та військовослужбовців служби за контрактом Збройних Сил Республіки Польща).

В Ізраїлі жінка на військовій службі не викликає особливого подиву. Коли в 1948 році створювався Ізраїль, жінки не залишилися осторонь і взяли активну участь в обороні своєї землі²⁷. На сьогодні 26% офіцерів ізраїльської армії - жінки. Більш того, є тенденція до збільшення цієї цифри. ЦАХАЛ (Армія оборони Ізраїлю) на 35% складається із жінок.

Аргументи стосовно інтеграції жінок у збройні сили доцільно поділити на дві категорії. Перша стосується соціальної справедливості, цінності гендерної рівності; а друга – відмінного соціального досвіду жінок, на протигагу чоловікам. Розглянемо детальніше ці категорії аргументів.

Питання соціальної справедливості розв'язується, перш за все, на законодавчому рівні – втілення ідеї рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків брати участь у різних сферах життя суспільства. Зокрема, відповідно до Резолюції 1325 Ради безпеки (2000) підкреслюється важливість зміни бачення ролі жінок не тільки як жертв конфліктів, а й як учасниць розв'язання конфліктів і миротворчої діяльності на рівні із чоловіками.

Серед перших кроків до **інтеграції жінок у НАТО** була також розбудова політики рівних можливостей, боротьби із дискримінацією і домаганнями²⁸. Ще у 1961 році старші офіцерки НАТО організували конференцію задля обговорення ситуації із інтеграцією жінок у збройні сили країн Альянсу. У 1976 році було утворено таку структуру як Комітет із питань жінок у збройних силах НАТО (Committee on Women in the NATO Forces, CWINF). У 2009 році Комітет було перейменовано на Комітет НАТО із гендерних питань (NATO Committee on Gender Perspectives)²⁹.

Стосовно другого типу аргументів інтеграції жінок у збройні сили доцільно навести такі. Наприклад, як зазначає Наталя Дубчак (на час написання статті офіцер відділу гуманітарного розвитку Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України;

²⁷ Вишняков О. Україна і Ізраїль. Жінки на війні. 20 серпня 2015 р. // http://consul-ukraine.blogspot.co.il/2015/08/blog-post_20.html (доступ 21 серпня 2015 р.)

²⁸ Бендер П. Гендерний баланс і рівність в Штаб-квартирі НАТО: перетворення тривають // Інформаційно-просветительское издание «Я». – Спецвыпуск «Гендерные аспекты евроатлантической интеграции». – 2007. – С. 27 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-nato.pdf>

²⁹ NATO Committee on Gender Perspectives // http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50327.htm

капітан Збройних Сил України)³⁰, узагальнена інформація про стан військової дисципліни, наприклад, свідчить, що саме жінки становлять найменшу частку порушників. За відгуками безпосередніх начальників (командирів), вони більш відповідальні, організовані та дисципліновані. Подібні аргументи базуються на певною мірою детерміністських уявленнях про відмінності між чоловіками і жінками, які можна також пояснити і різним соціально-очікуваним досвідом жінок і чоловіків. Навіть колишній Міністр оборони України Анатолій Гриценко зазначив якось на радіо, що «...жінка — це додатковий фактор психологічно сприятливого клімату в колективі. Присутність жінки піднімає чоловіків у своїх очах, вони стають культурніші, стриманіші, підтягнутіші»³¹.

У контексті інтеграції жінок у збройні сили зазначають про **низку проблем**. Наприклад, у дисертаційній роботі про гендерні аспекти військової реформи російська дослідниця Наталія Шумакевич дійшла висновків³², що показником низького соціального статусу жінок в армії є величезна диспропорція між чоловіками і жінками в представленості на керівних і командних посадах. Чоловіки ставляться до просування жінок по службі більш-менш іронічно, і в цілому поблажливо-лояльно, тоді як самі жінки – з більшою ревністю і агресивністю. Мало того, що жінки задовольняються не найбільш престижними місцями, в процесі служби їм доводиться стикатися зі значно більшими труднощами, ніж чоловікам. Виявилось, що сексистські установки проявляються у різних формах їх дискримінації: від порушення режиму роботи і відпочинку до грубого ставлення до жінок з боку командирів і товаришів по службі – чоловіків.

2.3. Методологія емпіричного дослідження жінок у збройних силах України і в бойових діях в АТО

Емпірична частина дослідження, яка стосується власне вивчення становища жінок у збройних силах України та їх участі у бойових діях в АТО складалася із двох частин: кабінетної та польової. *Кабінетна частина* передбачала огляд попередніх фахових (наукових) вітчизняних і деяких міжнародних досліджень, доступної публіцистичної інформації; результати офіційних запитів про відповідну статистичну інформацію до Міністерства оборони і Міністерства внутрішніх справ; законодавства стосовно жінок у збройних силах.

³⁰ Дубчак Н. Сильний бік «слабкої» статі // Информационно-просветительское издание «Я», Специальный выпуск «Новые роли для украинских женщин». – Х.: Харьковская женская организация «Крона», 2009. – С. 25 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-rol-i.pdf>

³¹ Там само.

³² Шумакевич Н.В. Гендерный аспект военной реформы: дисс... канд. социол. наук: 22.00.04. / Наталья Владимировна Шумакевич. – Саратов, 2002. – 267 с.

У рамках проекту було надіслано *офіційні запити* від Українського жіночого фонду до Міністерства оборони України та Міністерства внутрішніх справ України. Мета запитів – отримати офіційну статистичну інформацію стосовно залучення жінок (у порівнянні із чоловіками) до Збройних сил України, військових дій в АТО, як мобілізованих, так і доброволиць; кількість загиблих жінок і нагороджених за бойові заслуги тощо. Розуміючи, що така інформація може бути не для розголошення, ми очікували отримати як відповіді на поставлені запитання хоча б відсоткове співвідношення жінок у порівнянні із чоловіками.

Міністерство оборони України надало відповідь, зазначаючи про «некоректну назву дослідження». Серед аргументів вказано, що «проведення антитерористичної операції регламентоване відповідною нормативно-правовою базою, зокрема Законом України «Про боротьбу із тероризмом» і не поєднується із поняттям «військові дії». Не передбачене законодавством і поняття «воюють в АТО». Натомість у цьому звіті відповідні слова (війна, військові дії тощо) використовуються, передусім, тому, що респондентки і експертки та експерти їх неодноразово вживають.

Міністерство внутрішніх справ України у відповідь на запит зазначило, що «у Міністерстві внутрішніх справ України відповідно до покладених законодавством завдань відсутня службова необхідність під час своєї діяльності створювати порівняльні статистичні дані стосовно працівників внутрішніх справ за критерієм статевої приналежності». Пізніше буде наведено ті статистичні дані, які надано міністерствами у рамках запитів.

Польова частина була проведена із використанням якісних соціологічних методів: глибинних напівструктурованих інтерв'ю із жінками, які перебувають чи перебували в АТО; інтерв'ю із експертками і експертами; спостереженням (у вигляді участі у кількох наукових подіях); контент-аналізі медійних повідомлень.

Дослідження проводилося влітку-восени 2015 року. Опитування містили такі етапи: побудова вибірки та пошук респонденток, інтерв'ювання учасниць АТО і експерток та експертів; розшифровка інтерв'ю; аналіз інтерв'ю, написання звіту.

Зокрема, було взято 42 **інтерв'ю у жінок-учасниць АТО** із різних підрозділів. Вибірка респонденток формувалася за методом «снігової кулі». Вік учасниць дослідження - від 20 до 47 років. Окрім цього, було взято 9 інтерв'ю із чоловіками-військовослужбовцями, де їх також розпитали про ставлення до жінок на фронті.

Інтерв'ю бралися українською та російською мовами. Учасниці відповіли на три блоки дослідницьких запитань: 1) юридичний аспект участі в АТО; 2) побутові умови служби; 3) поведінковий та психологічний аспекти їхнього перебування на фронті.

У Таблиці А.1 (див. Додаток А) представлені всі учасниці дослідження. Ця таблиця не містить особистої інформації, відповідно до якої респондентки могли би бути деанонімізовані чи відслідковані.

Експертні інтерв'ю мали на меті з'ясувати особливості участі жінок у воєнних діях в зоні АТО, виявивши як можливі успіхи, так і проблеми інтеграції жінок як військослужбовиць. Залежно від досвіду та специфіки експерток, у них запитували про плюси та мінуси інтеграції жінок у Збройні сили України (до Майдану і АТО та після); ситуацію із видимістю жінок як учасниць бойових дій в АТО; чи доцільно і яким чином краще інтегрувати жінок у Збройні сили України; ставлення до обов'язкової строкової служби для чоловіків в Україні; ставлення до заборони жінкам певних військових професій; яким чином висвітлюється або слід висвітлювати участь жінок у військових діях на сході України; які країни є найбільш успішними стосовно інтеграції жінок у збройні сили та чому; прогнози стосовно ситуації із жінками у збройних силах і АТО в Україні тощо.

Серед умов для відбору експерток або експертів були зазначені такі: мінімум 1 рік досвід роботи у Збройних силах України; або мінімум 1 рік досвіду досліджень, аналітики із питань збройних сил загалом і / або військового конфлікту; або хоча б 3-5 репортажів із виїздами у зону АТО.

Для пошуку експерток і експертів використовувалося кілька методів: «ключових інформантів» та снігової кулі. Також брався до уваги факт доступності експертів: наприклад, для деяких працівників (зокрема, Збройних сил України) потрібно було отримати дозвіл для надання експертного інтерв'ю. Частина людей, до яких зверталися із пропозицією взяти інтерв'ю, відмовили, аргументуючи, передусім, браком часу; на деякі звернення не було отримано відповіді. Експертні інтерв'ю проводилися у серпні 2015 року.

У результаті було опитано 9 людей, інформація про яких розміщена у Додатку А, Таблиця А.2. Усі опитані були не проти, аби їхні слова відкрито цитувалися у цьому звіті. Більшість інтерв'ю проводилася віч-на-віч або через skype. Результати одного інтерв'ю були надіслані поштою – від Міжфракційного об'єднання «Рівні можливості» відповіла депутатка Марія Іонова. Серед опитаних 2 журналістки і 1 журналіст. Також серед експерток є керівниця Громадської організації «Українська жіноча варта», яка заснована у 2014 році. Організація створила «Добровільний жіночий батальйон», «Кібер-варту» та «Юридичну варту». Вибірка жодним чином не претендує на репрезентативність. Основне завдання експертних інтерв'ю було в тому, аби доповнити отриману інформацію.

Окрім того, 21-22 вересня 2015 року у Києві відбувся семінар перспективних досліджень НАТО «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні. Впровадження Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки. Мир. Безпека» і пов'язаних Резолюцій», на якому були присутніми і авторки дослідження. У дослідженні використано інформацію із виступів і коментарів учасників і учасниць цього семінару, які були записані на диктофон і транскрибовані. 9 жовтня 2015 року була проведена публічна дискусія «Жінки в українській армії. Як подолати стереотипи?», результати якої також взято до уваги у цьому дослідженні.

Для аналізу репрезентації жінок в АТО у засобах масової інформації був використаний метод звичайного **якісного контент аналізу** (conventional content analysis³³). Це інтерпретативний індуктивний метод, який дозволяє виокремлювати категорії для аналізу, формулювати гіпотези й теорії на основі інтерпретації емпіричного матеріалу, а не навпаки – застосовувати категорії, розроблені в рамках певних теорій, до інтерпретації первинних даних. Цей підхід доречно використовувати за умов браку відповідних теорій та аналітичної літератури, а також в описових дослідженнях, тобто для відповіді на питання ЯК? - «як в засобах масової інформації представленні жінки, що беруть участь в антитерористичній операції на Сході України?».

Ця частина дослідження базується на аналізі текстів та відео опублікованих у період з квітня 2014 року - початку антитерористичної операції на Донбасі – до вересня 2015 року включно. У дослідженні використовувалися лише онлайн медіа ресурси, проте багато з них – це електронні копії друкованих та телевізійних ЗМІ, які мають ширшу аудиторію, що включає в себе й населення, яке не користується інтернетом. Серед проаналізованих ресурсів є національні та локальні медіа. Це зумовлено: 1) браком матеріалу на дану тематику, 2) інтересом до висвітлення питання участі жінок в АТО в локальних та національних засобах масової інформації. Медіа, матеріали яких використовувалися для аналізу, наведені в Додатку А у Таблиці А.3. Для пошуку статей використовувалися такі ключові словосполучення та їх відмінки: жінки (в) АТО, жінки воюють, жінки на війні, жінки війна, жінки в армії, women (in) АТО, женщины АТО.

У цьому і наступному розділах тематична інформація подаватиметься із використанням даних, зібраних у результаті як кабінетної, так і польової частин дослідження.

³³ Hsieh H-F., Shannon S. Three Approaches to Qualitative Content Analysis / Qualitative health research. – 2005. – Vol. 15. – No. 9. – P. 1277-1288.

2.4. Жінки у Збройних силах України: успіхи та проблеми інтеграції

2.4.1. Чисельність жінок і особливості їх зайнятості

Жінки почали поповнювати лави Збройних сил України із 1993 року³⁴. Як зазначає Наталія Дубчак у статті 2008 року³⁵, якщо раніше Збройні сили України традиційно були чи найконсервативнішим суспільним інститутом щодо питання перебування жінок на військовій службі, то на цей час майже 10% особового складу Збройних Сил України – жінки. Всього військовослужбовців – жінок близько 1800 осіб, з них офіцерів – 1151 осіб. Найчисельніша на той час категорія жінок – військовослужбовці служби за контрактом, які становлять близько 40 % від загальної кількості жінок – військовослужбовців.

Представництво жінок у сфері оборони зростає, що відповідає загальносвітовим тенденціям розвитку держави. Але зростання чисельності військовослужбовців–жінок, особливо, служби за контрактом пов'язане не з престижем самої служби, а, в першу чергу, з небажанням чоловіків займати малооплачувані посади³⁶. Окрім того, жінки займають переважно так звані «фемінізовані» спеціальності: медперсонал, фінансисти, логістика, зв'язок³⁷.

На початку жовтня 2015 року начальниця Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України Оксана Гаврилюк на брифінгу в Києві повідомила³⁸, що участь у проведенні АТО вже взяли 938 жінок-військовослужбовців. Всього службу у Збройних силах України станом на початок жовтня 2015 року проходять близько 14,5 тис. жінок-військовослужбовців та 30,5 тис. працівників Збройних сил. Майже 2 тис. з них – це офіцери, і 35 жінок-військовослужбовців займають керівні посади в Міноборони, Генштабі та видах Збройних сил України. Депутатка Верховної Ради України і співголова МФО «Рівні можливості» Марія Іонова надала такі дані: *«у 2013 році вони склали майже 25% усіх представників ЗСУ. До того ж, тут можна врахувати і ще й жінок-військових, які служать за контрактом. Їхня кількість досягла 15%. Скільки на Сході України в зоні проведення АТО? Точних цифр назавати не можна, отже будь-які порівняння будуть некоректними»*.

Відповідаючи на запит про статистичну інформацію стосовно залученості жінок у військові дії в АТО, Міністерство внутрішніх справ України вказало, що за період проведення

³⁴ Машковець Т. Жінки в строю // Народна армія. – 6 жовтня 2014 р. // <http://na.mil.gov.ua/10494-zhinki-v-stroyu>

³⁵ Дубчак Н.І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети. – №4(9). – 2008. – С. 187-188.

³⁶ Дубчак Н.І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети. – №4(9). – 2008. – С. 190.

³⁷ Чи є майбутнє у жінок в українській армії? // Правда. – 8 жовтня 2013 р. // <http://pravda.if.ua/news-45277.html>

³⁸ Майже тисяча українок взяли участь в АТО // УНІАН, 9 жовтня 2015 р. // <http://www.unian.ua/war/1147650-mayje-tisyacha-jinok-viyskovoslujbovtiv-vzjali-uchast-v-ato.html>

АТО до Національної гвардії України усього мобілізовано близько 14 000 осіб, із них жінок – 21 (посади: лікар, медична сестра). Тобто, жінки становлять лише 0,0015%. Протягом 2014-2015 років у зоні проведення бойових дій перебувало близько 22 000 військовослужбовців Національної гвардії України, із них 500 жінок (0,023%). За час проведення АТО на Сході України втрат жінок – працівників органів внутрішніх справ і військовослужбовців Національної гвардії України не було. До державних нагород протягом 2014-2015 років за участь в АТО представлено 1316 працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії України, у тому числі, у 2014 році – 480 осіб (3 жінок і 477 чоловіки), у 2015 році – 836 осіб (15 жінок і 821 чоловік). Міністерство оборони України надало статистичну інформацію лише про те, що протягом 2014 року було відзначено державними нагородами України – 10, а протягом 2015 року – 18 жінок-військовослужбовців і працівників Збройних сил України.

Доцільно детальніше проаналізувати становище жінок у збройних силах як на ринку праці України. Як зазначено у звіті про проблеми дискримінації та нерівності в Україні, існують свідчення **дискримінації у сфері зайнятості** щодо жінок, зокрема, у збройних силах³⁹. Кількість посад, які відкриті для жінок в українській армії, є невеликою. Окрім того, є свідчення про сексистські репліки з боку військових командирів, наприклад, заступник військового комісара Сумської області Ігор Закревський, заявив:

«За законом ми маємо право пропонувати жінкам службу в армії. Але сьогодні вакантними є лише посади командира танку, механіка та водія танку. Мені важко уявити собі жінку на такій роботі (...) Якщо вам пощастило, і ви народилися чоловіком, ви все життя повинні доводити представницям другої половини людства, яким пощастило народитися жінками, що ви – справжній чоловік. Немає кращого способу це довести, ніж випробувати себе у складних армійських умовах».

У звіті «На межі: Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні» (2015) зібрані свідчення осіб, які **знамали дискримінації**. Наприклад, Олеся розповіла Equal Rights Trust свою історію. Вона працювала головним спеціалістом в Департаменті воєнної політики Міністерства оборони України, мала досвід роботи 8 років в міністерстві, відзнаку “кращий спеціаліст”. Однак, новопризначений директор Департаменту звільнив Олеся та інших працівниць із посад у департаменті без будь-яких законних підстав. Пізніше їй було запропоновано нову посаду, яка є вдвічі нижчою за категорією та оплатою. Начальник відділу пояснив, що Олеся не може займати посаду головного спеціаліста, тому що не має

³⁹ Збройні сили (Дискримінація за ознакою статі) // На межі: Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні / The Equal Rights Trust Country Report Series: 5 Лондон, серпень 2015. – С. 58-59.

стажу військової служби. Після цього Олеся отримала посаду в міністерстві, але в іншому відділі. Відносно неї безпідставно було ініційовано службову перевірку. Після того, як розслідування було закрито, керівник відділу особисто погрожував, що якщо Олеся відмовиться звільнитися, ним буде ініційовано нове розслідування та створено неможливі умови для її роботи.

Як зазначив на міжнародному круглому столі «Гендерна рівність та рівні відносини в секторі безпеки і оборони України — сучасність та майбутнє» (2014) завідувач сектору управління кар'єрою та комплектування посад для проходження служби і навчання за кордоном Департаменту кадрової політики Міністерства оборони України Олександр Нікітченко, *«Нагальними ... є питання щодо облаштування місць служби військовослужбовців-жінок, створення для них належних побутових умов при виїзді на військові полігони тощо»*⁴⁰.

Окрім того, порушується **право військовослужбовців на освіту**, оскільки після здобуття базової або повної вищої освіти за державним замовленням, особам офіцерського складу дозволяється навчатися в інших вищих навчальних закладах без відриву від служби лише після проходження ними строку служби, який дорівнює часу їхнього навчання для здобуття попередньої освіти, а особам рядового, сержантського та старшинського складу — після продовження строку служби за новим контрактом⁴¹.

Крім цього, гендерна дискримінація виражається, зокрема, у різній представленості жінок-військовослужбовиць у публічному суспільному дискурсі (про що у нас надалі буде окремий підрозділ) - в українських медіа часто можна зустріти оповіді про "героїв", притому з іменами і переліком подвигів, але рідко - про "героїнь"⁴². Це не специфічно українська реальність, а загалом пострадянська традиція - Ольга Ніконова зазначає, що майже мільйон жінок, що брали участь у Другій світовій війні на боці СРСР, згодом в офіційній пропаганді "розчинився"⁴³. З іншого боку, в традиціях УПА "«справжня» героїчність жінок УПА визначалась насамперед ситуативністю: виповнюючи своє головне призначення матері та дружини-помічниці, вона у «потрібний» момент проявляла «інший підтип» героїзму і заміняла чоловіка для виконання героїчних вчинків".⁴⁴

⁴⁰ Машковець Т. Жінки в строю // Народна армія. – 6 жовтня 2014 р. // <http://na.mil.gov.ua/10494-zhinki-v-stroyu>

⁴¹ Савченко Ю.С. Деякі особливості правового статусу військовослужбовців-жінок у Збройних силах України // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 176.

⁴² Винятком є хіба що військовополонена Надія Савченко, та й її "героїзм" пов'язаний передусім не із її військовою службою, а із її поведінкою в ув'язненні.

⁴³ Ніконова О. Женщины, война и "фигуры умолчания". <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>

⁴⁴ Бурейчак Т., Петренко О. Канапки, Січ та «бандерівки» // http://zaxid.net/news/showNews.do?kanapki_sich_ta_banderivki&objectId=1300428

Дискурсивна невидимість жінок-військовослужбовиць безпосередньо пов'язана із ще одним аспектом нерівності - жінки, невидимі для медіа, невидимі також і для інфраструктури армії, попри те, що служать в ній не поодинокі. Інфраструктура Збройних сил України облаштована під потреби чоловіків і виключає із армії жінок із їхніми специфічними потребами. Відтак вона має змінюватися, щоб армія могла належним чином інкорпорувати в себе жінок і надавати їм можливість ефективно брати участь у військових діях нарівні із чоловіками, реалізовувати свої бажання та можливості, захищати свої цінності.

2.4.2. Заборона певних військових професій для жінок

Військові посади, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками рядового, сержантського і старшинського складу передбачені у Тимчасовому переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу із урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад, затвердженому наказом Міністра оборони України від 02.12.08 № 600⁴⁵. До вказаного Переліку у 2010 р. були внесені зміни, які дещо розширили перелік посад, на які можуть призначатися жінки.

Відповідно до наказу Міністра оборони України № 46 «Про введення в дію Переліку посад офіцерського складу, на які можуть призначатися жінки, прийняті на військову службу за контрактом у добровільному порядку», жінки можуть бути призначені на такі посади: юрисконсульт, старший інженер (інженер) та інженер стаціонарного вузла зв'язку, начальник (заступник) відділу обробки інформації, начальник зміни стаціонарного вузла зв'язку, черговий по зв'язку, начальник лабораторії (складу), старший картограф (топограф), картограф (топограф), офіцер-психолог, офіцер-народознавець, офіцер з правового виховання, офіцер-психофізіолог, перекладач, старший перекладач, референт-перекладач, редактор-перекладач, начальник (помічник начальника) фінансової служби, начальник (заступник начальника) секретного відділення частини в усіх органах управління, старший (молодший) науковий співробітник, начальник аптеки, начальник лазарету (медпункту), начальник відділення поліклініки (санаторію, будинку відпочинку), старший ординатор, ординатор. У зв'язку із внесенням змін до зазначеного наказу (на підставі наказу Міністра оборони України № 259 «Про внесення доповнень до наказу Міністра оборони України № 46») для жінок стали доступними посади льотчика та штурмана.

⁴⁵ Савченко Ю.С. Деякі особливості правового статусу військовослужбовців-жінок у Збройних силах України // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 177.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України⁴⁶ існує перелік спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік: медична; зв'язок (телефоністи, телеграфісти, радисти, радіотелефоністи, радіотелеграфісти, радіометристи, радіомеханіки, радіооператори, телеграфні механіки, фототелеграфісти, фоторадіотелеграфісти; обчислювальна техніка (техніки, майстри, механіки, оператори); оптичні та звукометричні засоби вимірювання і метрології (техніки, майстри, метеоспостерігачі, гідрометеоспостерігачі); картографія, топогеодезія, фотограметрія і аерофотослужба; поліграфія; кінорадіомеханіки. Жінки, придатні до військової служби, можуть бути взяті на військовий облік за віком: до 50 років - за офіцерськими званнями, до 45 років - за іншими військовими званнями.

Особливістю і водночас однією з ключових проблем правового статусу військовослужбовиць є те, що він регулюється не лише нормами військового законодавства, але й положеннями різних галузей права⁴⁷. Зокрема, відповідно до Кодексу законів про працю України забороняється застосовувати працю жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, залучати їх до підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік таких робіт затверджується Міністерством охорони здоров'я за погодженням із Державним комітетом України по нагляду за охороною праці. Крім того, не допускається залучення жінок до робіт у нічний час, за винятком галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час, затверджених Кабінетом Міністрів України. Тому командир (начальник), залучаючи жінок до різних видів робіт повинен знати зазначений Перелік і неухильно дотримуватися його вимог. Також військовослужбовиці користуються пільгами, передбаченими законодавством України з питань соціального захисту жінок, охорони материнства і дитинства. Однак, на практиці існують певні проблеми з порядком реалізації деяких прав⁴⁸.

Майор Наталія Дубчак про ставлення деяких колег-чоловіків стосовно допуску жінок до військових професій: *«ми зробили два нових (робили мої колеги, Департамент кадрової політики) наказів Міністра оборони про затвердження переліку військово-облікових спеціальностей, які можуть займати жінки-військовослужбовці. Чому їх два? Тому що*

⁴⁶ Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 1994 р. N 711 // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/711-94-%D0%BF>

⁴⁷ Савченко Ю.С. Деякі особливості правового статусу військовослужбовців-жінок у Збройних силах України // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 178.

⁴⁸ Савченко Ю.С. Деякі особливості правового статусу військовослужбовців-жінок у Збройних силах України // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 180.

один стосується жінок-офіцерів, а інший стосується жінок служби за контрактом.... Я пам'ятаю оці дебати, де сиділи деякі представники управління генерального штабу і говорили: «Да нечего там делать этим женщинам, куда они лезут, да они не захотят служить, да они не захотят. Что, они пойдут на передовую, если нужно?».

Загалом питання **доступу жінок до певних професій** слід розглядати більш комплексно. Гендерна експертка Катерина Левченко зазначає, що збройні сили – це лише одна із сфер суспільного життя та ринку праці: *«І тут це питання треба переглядати комплексно, я не думаю, що можна переглянути, скажімо, лише в військовій сфері, не розглядаючи цивільну. Потрібен абсолютно інший підхід у цій сфері».*

Дійсно, сьогодні в Україні понад 500 професій і спеціальностей заборонені для жінок законом. Жінки не мають права виконувати жодну роботу чи мати жодну з професій, що містяться в “Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці”, затвердженому Міністерством охорони здоров'я⁴⁹. Також з метою виконання Закону України «Про охорону праці» було затверджено Граничні норми підіймання і переміщення важких речей жінками⁵⁰. Також оскільки *«закон 93-го року ... забороняв жінкам працювати з вибухонебезпечними предметами, на посаду, наприклад, мінера, сапера (може, ще є якісь специфічні спеціальності військові) жінку не можна призначити»* (експертка Наталія Дубчак). Наталія Дубчак зазначає, що ще певна сфера, *«що була прописана як заборонена, це спецпідрозділ. Це десантні війська, це підрозділи швидкого реагування, які безпосередньо беруть участь у військових діях».*

Заборона професій для жінок, встановлена з міркувань “особливої опіки”, спричиняє низку наслідків⁵¹. Через цю заборону виникає суттєва різниця у фінансовій забезпеченості жінок і чоловіків, що трудяться в тому самому сегменті ринку праці. Коли держава забороняє жінкам певні види робіт, обґрунтовуючи це турботою про їхнє репродуктивне здоров'я, вона визнає і створює вищу цінність “жінки як матері” і занижує роль “жінки як працівниці”. Така заборона водночас нехтує чоловічим репродуктивним здоров'ям, яке несправедливо вважається невразливим, стійким до зовнішніх шкідливих впливів. Через таку заборону

⁴⁹ Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок: Наказ Міністерства охорони здоров'я № 256 від 29.12.93 м. Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94>

⁵⁰ Про затвердження Граничних норм підіймання і переміщення важких речей жінками: Наказ Міністерства охорони здоров'я № 241 від 10.12.93 м. Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0194-93>

⁵¹ Марценюк Т., Плахотнік О. Гендерова робота: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер (Розділ 5) // Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – С. 80-81.

трансляються гендерні стереотипи: чоловіки постають як невразливі, а жінки – як надмір вразливі, які повинні народжувати дітей. Ситуація, коли турбота й опіка про жінок виражена низкою заборон, показує громадянок як несаможиттєвих і нетямущих, які потребують догляду, опіки.

Натомість гендерна експертка Лариса Кобелянська критично коментує подібні заборони певних типів робіт для жінок: *«Насправді, людина має обирати. Якщо ти чи іншу роботу хоче виконувати жінка, яка, припустимо, вже виростила дітей і не має жодних репродуктивних планів, але саме через те, що вона певний час життя витратила на виховання дітей і не мала стажу, хоче надолужити, хоче піти на більш оплачувану, навіть ризиковану роботу, чому їй має це бути заборонено? І чому це треба приховувати від молодого чоловіка, в якого ще немає дітей, а може через це ніколи й не буде?»*. Майор і экс-радниця із гендерних питань Міністра оборони Наталія Дубчак зауважує про проблему, базуючись на власному досвіді роботи у ЗСУ: *«Ми говоримо про те, що людина – неважливо, чоловік або жінка – має право вибору. Вона сама має право вибирати своє життя і місце в цьому житті. Її право, і не повинен в даному випадку чоловік – оскільки у нас більшість керівництва в збройних силах представлена чоловіками – не повинні чоловіки вирішувати, іти жінці воювати чи не іти»*. Керівниця «Жіночої варти» Олена Білецька також упевнена, що *«це некоректно і несправедливо відносно жінки, бо на сьогоднішній день жінка в усіх сферах діяльності абсолютно достойно займає посаду на рівні з чоловіком»*.

Натомість інша експертка Олена Сулова радить усе ж таки, перш ніж скасовувати заборони, спочатку обговорити проблему: *«мій досвід з програмами підтримки Парламенту [засвідчує], що має бути спочатку обговорення: ми маємо побачити, яка ситуація. Потім побачити, які можуть бути шляхи. І потім лише, коли ми побачим, що один з тих шляхів може бути оптимальним – ним рухатися. Тому що приймати рішення, які не підтримуються або ще гірше не розуміються суспільством – це «ведмежа послуга»*. Окрім того, доцільно паралельно вирішувати низку інших проблем, які стосуються саме жінок. Про одну із них слушно зауважує адвокатка і координаторка «Жіночої варти» Олена Білецька: *«Хоча, знову ж таки, жінка має розуміти, якщо вона хоче зробити такий вибір і на рівні з чоловіком займати посади у політиці чи інших сферах, то вона має розуміти, що з неї ніхто не знімає відповідальності за побут, за дітей. Це теж треба розуміти. Бо багато жінок цього не розуміють. Знову ж таки, ці обмеження надають жінкам менше вибору. Це дуже неприємно і неправильно»*. Дійсно, досі в українському суспільстві

доглядова праця закріплена саме за жінками. Для держави батьківство – це, передусім, материнство. Відповідно, жінкам складно поєднувати кілька робіт – продуктивну і репродуктивну. Тому доступ жінок до певних професій означає також розширення і заохочення доступу чоловіків до доглядової праці, так званої приватної сфери.

2.4.3. Гендерна політика Збройних сил України

Гендерна політика у Збройних Силах України є складовою загальної гендерної політики держави, діяльністю органів військового управління, яка регулює процеси розвитку соціальної взаємодії військовослужбовців чоловічої та жіночої статі у війську, удосконалення і розвиток їх соціальних статусів та відносин із врахуванням армійських культурних традицій і стереотипів⁵².

Метою гендерної політики держави⁵³ у Збройних Силах України є забезпечення ефективного впровадження гендерного підходу у життєдіяльність війська для створення гарантій рівних прав та можливостей людини незалежно від її статі. Гендерна політика у Збройних Силах України зосереджується на необхідності створення такої їх моделі, яка відповідатиме кращим світовим аналогам, передбачає їх функціонування та розвиток у вигляді гуманітарної системи, сприятливої людській природі та адекватної поставленим перед ними державою завданням, використання гендерного чинника для підвищення бойової готовності армії.

Правові засади державної політики, спрямованої на досягнення гендерної рівності та справедливості у Збройних Силах України⁵⁴, можуть бути умовно поділені на такі основні складові:

- міжнародно-правові стандарти гендерної рівності, які закріплені в міжнародних актах, прийнятих на глобальному та регіональному рівнях;
- конституційно-правові акти, які визначають загальні засади державної політики, спрямованої на утвердження гендерної рівності у суспільстві;
- акти військового законодавства, які безпосередньо регулюють реалізацію гендерної політики у Збройних Силах України.

Основними **напрямами оптимізації гендерної політики** у Збройних Силах України та її приведення до європейських стандартів є⁵⁵:

⁵² Інформаційно-довідковий матеріал щодо гендерної політики у Збройних Силах України [електронний документ, наданий Міністерством Оборони України]. – 8 с.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

- розвиток наукових досліджень гендерного аспекту політики національної безпеки загалом, і політики воєнної безпеки зокрема;
- розвиток культурно-виховної та просвітницької роботи з населенням України та військовослужбовцями з метою формування гендерної культури особистості, розвиток гуманітарно-просвітницької діяльності у цій сфері;
- розроблення та впровадження у повсякденну практику механізмів юридичної відповідальності щодо випадків дискримінації за ознакою статі;
- упровадження механізмів позитивних дій з метою подолання гендерного дисбалансу в управлінських структурах Збройних Сил України;
- удосконалення законодавства з питань забезпечення рівних прав жінок і чоловіків щодо участі в державному управлінні у сфері воєнної безпеки, забезпечення їх рівних можливостей щодо поєднання професійних і сімейних обов'язків в процесі проходження військової служби.

Тобто, загалом гендерна політика Збройних сил України відповідає загальнодержавній гендерній політиці, про яку зазначалося вище. Натомість не зовсім зрозумілі механізми та реалістичність упровадження заявленої політики рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Як видно із результатів цього дослідження, де факто засади гендерної політики ЗСУ далеко не завжди виконуються.

Натомість про деякі **механізми упровадження гендерної політики** на рівні збройних сил розповіла експертка Наталя Дубчак, яка має 18-річний досвід служби у Збройних силах України. Зокрема, в 2010 році вона була радницею Міністра Оборони з питань гендерної політики на громадських засадах. Окрім того, Наталя Дубчак займала спеціальну посаду, яка була введена у 2008 р. рішенням Міністра Оборони, і називалася офіцер за напрямком роботи гендерної політики: *«Вона проіснувала рівно 2 роки... Але за ці 2 роки якраз було зроблено найбільше. Тому що якраз статус радника гендерної політики я отримала за ці 2 роки, і у нас були колосальні напрацювання: ми внесли зміни в законодавчу, відомчу законодавчу базу, спробували її привести у відповідність до державного закону з гендерної політики, відповідно до Закону «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Тому зроблено було дуже чимало».*

Депутатка Верховної Ради України і співголова МФО «Рівні можливості» Марія Іонова зазначає, що проблема покращення статусу жінок-військових є частиною більш широкого питання – недостатнього представництва жінок на рівні прийняття державних рішень. Далі

⁵⁵ Там само.

політикиня наводить приклад про те, що в Комітеті ВРУ з питань оборони та національної безпеки всього лише три депутатки, додаючи: *«І це - уже свого роду досягнення, бо раніше зазначений Комітет був представлений виключно чоловіками!»*

Разом з тим, Марія Іонова вважає позитивним той факт, що саме жінка (Ірина Геращенко) призначена Уповноваженим Президента України з мирного врегулювання ситуації в Донецькій та Луганській областях.

Про позитивні аспекти інтеграції жінок у ЗСУ зазначає адвокатка і координаторка «Жіночої варти» Олена Білецька: *«Жінка в армії дисциплінарно вплинула на стан армії взагалі»*. Далі експертка продовжує, що жінки «привели до ладу» бюрократичні процедури, адже із власного досвіду вона може сказати: *«Жіноча варта» за цей рік робила багато запитів Збройним Силам України і все, що цього стосується. І мені довелося спілкуватися не лише з чоловіками, а і з жінками. У даному випадку жінки більш результативно і оперативно реагують на ситуації, які стосуються війни і загалом армії»*.

Про негативні аспекти гендерної політики ЗСУ зазначає експертка Катерина Левченко: *«у нас законодавство... не є гендерно збалансованим. І у 2007, 2008 роках я робила запити від ПРООН до Міністерства юстиції на гендерний аналіз Закону України «Про соціальний захист військовозобов'язаних та їх родин»*. Там є багато положень, які просто є дискримінаційними по відношенню до жінок. Тобто це негативно». Хоча на сайті Міністерства юстиції у висновках гендерно-правової експертизи цього Закону⁵⁶ зазначено: «Гендерний аспект у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» висвітлено нейтрально». Наслідки застосування норм цього Закону є гендерно-нейтральними. Однак, розроблена К. Левченко методологія проведення гендерної експертизи⁵⁷ є значно більш комплексною і не дає підстави до таких коротких висновків.

У 2010 році було проведене **опитування військовослужбовців Збройних Сил України**⁵⁸, аби з'ясувати сучасний стан гендерної рівності, а також умови та фактори, які впливають на її утвердження у Збройних Силах України⁵⁹. Результати дослідження⁶⁰

⁵⁶ Висновок гендерно-правової експертизи Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII / Міністерство юстиції України // <http://old.minjust.gov.ua/15484>

⁵⁷ Левченко К.Б. До методології проведення гендерної експертизи українського законодавства // Форум права. – 2008. – № 1. – С.285-295 // <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08lkbeuz.pdf>

⁵⁸ Чисельність вибіркової сукупності – 1071 особа (799 військовослужбовців-чоловіків та 272 військовослужбовців-жінок) є репрезентативною та за своєю структурою відповідає вимогам до обсягу мінімальної вибірки при анкетуванні і виступає мікромоделлю генеральної сукупності.

⁵⁹ Ставлення військовослужбовців до гендерної рівності та її утвердження у Збройних Силах України: Звіт за результатами соціологічного дослідження / Міністерство оборони України, Науково-дослідницький центр гуманітарних проблем Збройних сил України. – К., 2011. [електронний документ, наданий Міністерством Оборони України]. – 66 с.

підтверджують наявність у Збройних Силах України проявів гендерної дискримінації за статевими ознаками. На думку більшості респондентів поширеність цього явища торкається переважно військовослужбовців-жінок. Зокрема, на думку більш ніж половини опитаних військовослужбовиць, основною причиною їх можливого звільнення або переведення до іншої частини може виступати саме приналежність до жіночої статі, майже половина опитаних військовослужбовиць висловила свою невпевненість в тому, що ніщо їм не завадить дослужити в лавах Збройних Сил. Крім того, майже кожна десята військовослужбовиця вказала на випадки сексуальних домагань щодо до них. Головними причинами гендерної дискримінації зазначено такі: застарілі традиції та уявлення про роль і місце жінки у суспільстві; недосконалість нормативно-правової бази з питань захисту прав людини і громадянина (незалежно від його статі); відсутність дієвих механізмів впровадження ідей гендерної рівності; невідповідність гендерних стандартів Збройних Сил України соціальним потребам військовослужбовців.

У рекомендаціях навчально-методичного посібника «Актуальні проблеми гендерної політики у Збройних силах України» (2011)⁶¹ стосовно більш ефективної реалізації гендерної політики в ЗСУ зазначено, що слід розробити і прийняти Державну цільову програму забезпечення гендерної рівності в Збройних силах України, розраховану на середньострокову перспективу. А на завершення цієї програми слід прийняти спеціальний Закон України «Про забезпечення гендерної рівності в Збройних силах та інших військових формуваннях України». Також слід проводити постійний моніторинг гендерних питань у Збройних силах України, упровадити гендерні індикатори звітності органів військового управління та гендерну статистику у ЗСУ. Ось такі-от доволі амбітні, але змістовні рекомендації.

Олена Суслова зазначає, що Україна досі не прийняла план дій за Резолюцією 1325 Ради безпеки. Гендерна експертка додає: *«Україна тут має унікальну ситуацію через те, що Україна – це перша країна, в якій план дій пишеться не до конфлікту і не після конфлікту, а під час конфлікту. Тут також можна взяти певні бонуси і досвід, і певна процесуальна, процедурна річ, яка могла б бути іншим цікавою».*

⁶⁰ Там само. – с. 40.

⁶¹ Актуальні проблеми гендерної політики у Збройних силах України: Навчально-методичний посібник / [В.П. Кротиков, В.Л. Топальський, В.М. Малюга та ін.]; за заг. ред. Б.П. Андресюка. – К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011. – С. 78-79.

Розділ 3. Участь жінок у військових діях

3.1. Війна у феміністичних студіях

"Все, що нам відомо про війну, відомо із "чоловічого голосу". Ми всі у полоні "чоловічих" уявлень та "чоловічих" відчуттів війни. Чоловічих слів. А жінки мовчать. Ніхто ж, окрім мене, не розпитував мою бабусю. Мою маму. Мовчать навіть ті, хто був на фронті. Якщо раптом починають говорити, то розповідають не свою війну, а чужу. Іншу. Підлаштовуються під чоловічий канон. І лише вдома або коли трохи поплачуть у колі фронтових подруг, вони згадують війну, яка мені зовсім незнайома".
Світлана Алексієвич, "У війни не жіноче обличчя"

Війна міцно закріплена у суспільній свідомості як традиційно «чоловіча» справа. Жінки розглядаються як жертви війни, часто як об'єкти, в той час як чоловіки є суб'єктами та її агентами. Стереотипи представляють нам чоловіка зі зброєю в руках та жінку, яка, у кращому разі, виконує на фронті обслуговуючу щодо військовика роль, наприклад, медичної працівниці, а у гіршому – чекає на чоловіка вдома, доки він її захищає. Зазначається, що роль жінок у військових конфліктах може бути миротворчою, а позиція – паціфістською.

Сербська письменниця Ясмiна Тешанович зазначає про такі очікувані від жінок традиційні ролі: "Чоловічість мужчин форсується, як і підпорядкованість жінок. Жінки стають ангелами-хоронителями власного дому. Вони повинні підтримувати своїх чоловіків, брати на себе всі родинні справи, вести громадське життя і виконувати повсякденні обов'язки, працювати інженерами, робітниками, шахтарями, лікарями, робити все, що потрібно, в той час як їхні чоловіки виконують якесь особливе завдання, котре вони вважають ледь не спасінням світу. Жінки легко і навіть з радістю приймають цю подвійну роль, зокрема тому, що опановують суспільну сферу, яка у мирний час для них закрита, що є історично зумовленим. Однак цей вихід жінок у суспільну сферу триває лише доти, доки триває війна, а коли вояки повертаються додому, жінок знову відкидають у сферу приватного життя. Жінки, жіночі тіла стають місцем відпочинку вояків."⁶²

Даних щодо насильства над жінками у Збройних силах України ми не маємо. Але загалом тема сексуального насильства у збройних силах різних країн, зокрема у США – досить актуальна. Наприклад, як повідомляє американська журналістка Наомі Вулф із посиланням на газету The Guardian, жінки-солдати американської армії в Іраці зіштовхнулися

⁶² Тешанович Я. Жінки і війна // Незалежний культурологічний часопис «ї». – 2003. - № 27 // <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/teshanovych.htm>

із більш високою ймовірністю зазнати сексуального насильства від товаришів по службі, ніж із ймовірністю смерті від ворожого вогню⁶³.

Феміністичні дослідниці зазначають про символічне конструювання нації у публічному дискурсі, у якому гендерні ролі поляризовані: чоловіча роль – це захист вітчизни, натомість жіноча – біологічне відтворення⁶⁴. Джоан Нейджел розглядає національну державу як маскулінну інституцію, досліджуючи «прихований історичний та сучасний зв'язок між чоловічою статтю та державністю»⁶⁵. Так, «справжніми акторами» націоналістичної боротьби є чоловіки, які захищають свою свободу, честь, батьківщину та свою жінку. Авторка зазначає: «Маскуліність та націоналізм добре доповнюють одне одного, сучасна форма західної маскулінності з'явилася приблизно в той самий час і в тому самому місці, що й сучасний націоналізм».

Як відзначає Єлена Дудко, ідея жінок військових та жінок, які воюють, мабуть, є наріжним каменем для різних феміністичних підходів⁶⁶. Так, деякі феміністки стверджують, що залучення жінок до військової служби є важливою частиною рівних прав і, зрештою, призводить до набуття останніми повноцінного громадянства у своїх країнах. Це загалом поширена позиція так званого *ліберального фемінізму*. Інші дослідниці вважають, що мілітаризм навряд чи може принести більше фемінізму та рівності до суспільства загалом, натомість обстоюючи принципово пацифістські та антимілітаристські погляди. Зокрема, армія із позиції *радикального фемінізму* повинна перестати бути армією, так і військові повинні відмовитися від статусу інструментів і керівників насилля⁶⁷.

Досі не є добре дослідженою участь жінок у Другій світовій та інших війнах - попри те, що жінки активно воювали, офіційна політика пам'яті нівелює їхні заслуги та їхній досвід. Класична журналістська праця, присвячена ролі радянських жінок у Другій світовій війні "У війни не жіноче обличчя" Світлани Алексієвич, фрагмент якої став епіграфом до цього дослідження, стала мало не першою спробою дослідити цю участь і цей специфічний досвід. Подальшою спробою розробити цю тематику в Україні стала нещодавно опублікована збірка

⁶³ Wolf N. The US Military's Rape Culture // The Project Syndicate, June 30, 2013 // <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-us-military-s-rape-culture-by-naomi-wolf>; Wolf N. A culture of coverup: rape in the ranks of the US military // The Guardian, 14 June 2012 // <http://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jun/14/culture-coverup-rape-ranks-us-military>

⁶⁴ Yuval-Davis N. Gender and Nation. – SAGE Publications Ltd., 1997.

⁶⁵ Нейджел Дж. Маскуліність та націоналізм; гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27.

⁶⁶ Дудко Є. Гендерована війна: феміністичний аналіз // Журнал соціальної критики «Спільне», 28 листопада 2014 р. // <http://commons.com.ua/genderovana-vijna/>

⁶⁷ Данилова Н. Армия и общество: принципы взаимодействия. – СПб.: Норма, 2007. – С. 171.

статей "Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства" (2015).

Окрім наукових та журналістських робіт, тема жінок на війні також активно обговорюється у феміністському активістському середовищі. Точка зору щодо того, чи варто жінкам брати участь у бойових діях, різниться навіть серед феміністок. Одні вважають, що жінки мають юридично та фактично зрівнятися із чоловіками у всіх сферах діяльності, і армія – не виняток. Інші дотримуються тієї точки зору, що війна - це «чоловічі ігри», що схильність до насильства є складовою частиною чоловічої соціалізації і жінкам не варто брати в цьому участь.

3.2. Участь жінок в АТО: голоси «невидимого батальйону»

Ми всі дуже вдячні нашим хлопцям, які у важких боях відстоювали мир в Україні!
Давайте разом привітаємо наших героїв з Днем захисника України!
Викладайте в коментарях фото ваших захисників – батьків, чоловіків, синів,
щоб ми всі могли бачити їхні світлі обличчя.
«Факти: новини від ICTV» (фейсбук, 8 жовтня 2015 року)

*«Ці дівчата, які звільнилися, перше, що вони хотіли робити, це йти на війну.
Бо ті тортюри, які в полоні вони пережили, були жахливими»*
Наталка Корж, режисерка документального фільму «Тортурована жіночність»

*«Під час початку війни ми вже побачили,
що жінка на сьогоднішній день дуже активна, дуже перспективна,
дуже результативна і досить серйозно ставить до захисту своєї країни.
І досить професійно це робить».*
Олена Білецька, ГО «Жіноча варта»

Попри стереотипи, жінки йдуть в армію, надто під час війни. Як уже зазначалося, в Україні під час Євромайдану 2013-2014 років жінки не лише на рівні із чоловіками брали участь у протестних подіях в цілому, а й створювали окремі жіночі загони самооборони. Після Майдану почалися військові дії на Сході України, і жінки вирушили воювати - добровільно та за мобілізацією. Як повідомляв в.о. речника Генштабу Збройних сил Владислав Селезньов, під час мобілізації можуть бути призвані на військову службу, військовозобов'язані жінки такого віку: для осіб офіцерського складу - від 20 до 50 років, для інших військовозобов'язаних жінок - від 20 до 40 років⁶⁸. Більшість жінок, призваних під час мобілізації, за даними Селезньова, проходять військову службу на медичних посадах, а

⁶⁸ У Генштабі заявили, що «при необхідності» можуть мобілізувати жінок від 20 років // УНІАН, 04.02.2015 // <http://www.unian.ua/politics/1040064-u-genshtabi-zayavili-scho-pri-neobhidnosti-mojut-mobilizuvati-jinok-vid-20-rokiv.html>

також у підрозділах зв'язку та логістики. Також він додав, що у 2014 році на службу до ЗСУ у зв'язку з частковою мобілізацією було призвано близько 100 військовозобов'язаних жінок. Жінок, що хотіли би воювати, насправді значно більше, тому вони йшли та йдуть воювати добровільно. В тилу створюються курси військової підготовки для жінок (зокрема, силами всеукраїнської громадської організації «Українська Жіноча Варта»).

Як зазначає Почесний Консул Держави Ізраїль у Західному регіоні України Олег Вишняков у своєму блозі⁶⁹, за даним різних ЗМІ на сході України воюють близько 14 000 жінок. Але, якщо ізраїльська армія давно розробила і забезпечила жіночий склад всім необхідним, то проблеми забезпечення української армії відомі всім. Тут уже не до гендерних відмінностей. Українські жінки воюють у чоловічих камуфляжах, носять чоловіче взуття, часто незручне і не за розміром.

Ізраїльські фахівці розробили і презентували першу і поки єдину в Україні спеціалізовану екіпіровку для жінок української армії. Ініціатором цього проекту стала волонтер і громадська активістка Наталія Наумова. Нова форма - практична, зручна і зроблена з дуже якісних матеріалів. Якісна екіпірування військового - це його життя. Будемо сподіватися, що новинка полегшить і без того суворий побут українських солдаток.

Про інші проблеми жінок на війні зазначає одна із тих, які там воюють: *«Жінки так само отримують поранення. Наші нирки, шлунки і сечові міхури так само зношуються, нам так само сняться кошмари і приходять ті, кого ти не врятувала, і ті, кого ти відправила на той світ. Наша психіка уражається. Не всі журналістки, які стали кулеметницями, зможуть стати знову журналістками і писати про Форум видавців. Жінка, яка втратила кінцівку, теж хоче вийти заміж і хоче відчувати, що вона залишилася жінкою.»*⁷⁰

Пропонуємо ретельніше розглянути різноманітні аспекти участі жінок у військових діях в АТО, про які вони самі зазначали.

3.2.1. Юридичні аспекти участі жінок в АТО

Перш за все в анкету були включені питання про те, яким чином військовослужбовиці опинилися на фронті, щоб дати змогу нашим респонденткам розповісти про своє самопозиціонування і свою мотивацію до участі в АТО.

Оскільки, як ми вже зазначали вище, мобілізація в АТО передбачена передусім для чоловіків, а жінки для цього повинні мати військову спеціальність, учасниці дослідження

⁶⁹ Вишняков О. Україна і Ізраїль. Жінки на війні. 20 серпня 2015 р. // http://consul-ukraine.blogspot.co.il/2015/08/blog-post_20.html (доступ 21 серпня 2015 р.)

⁷⁰ Єрьоменко Н. Як сприймають жінок на війні? // Insider. – 1 жовтня 2015 р. // <http://www.theinsider.ua/lifestyle/560a9df624e78/>

потрапляють на фронт переважно добровільно. 40 із 42 учасниць дослідження прийшли на фронт доброволицями і лише дві наші респондентки були мобілізовані. Одна жінка розповідає, що намагалася потрапити на фронт по мобілізації, але через вік та стать її не взяли, тож змушена була йти у добровольчий батальон.

Мотивація до добровільної участі у війні у респонденток різна - від цілком особистої до загальногромадянської. Із особистих мотивацій можемо відзначити, що одна із респонденток поїхала слідом за подругою, яка пішла на фронт раніше. Одна із респонденток до війни працювала на військовому заводі, який був відібраний сепаратистами. Деякі учасниці дослідження ідуть на фронт за своїм чоловіком, одна - через дорослого сина. Ще одна із респонденток поштовхом до власної участі у бойових діях вважає той факт, що її друг застрелив друга. Ще одна респондентка із дитинства мріяла служити в армії. Що ж до загальногромадянської, гендерно нейтральної мотивації, то у кількох випадках жінка спочатку бралася взаємодіяти із армією як волонтерка, що забезпечує солдатів необхідним, а вже потім переходила до безпосередньої участі у бойових діях. В деяких інтерв'ю така мотивація проартикульована прямо:

"Захищати територіальну цілісність держави – обов'язок кожного громадянина"
(Респондентка 23)

"Это мой долг. Другого пути нет." (Респондентка 38)

Також у інтерв'ю часто звучить мотив "після Майдану". Як ми писали раніше, участь жінок у Майдані була активною і не обмежувалася суто репродуктивною працею, включала також і участь у зіткненнях. Логічно, що деяких жінок їхня активна громадянська позиція спонукала продовжити брати участь у суспільних змінах вже на фронті:

"Вирішила йти на війну після Майдану. На Майдан приїхала з самого початку, пройшовши це, не сумнівалася, що продовжу боротьбу." (Респондентка 15)

"Я з дитинства хотіла пов'язати свою кар'єру, роботу, взагалі своє життя з армією. Мені завжди подобалася форма, дисципліна в армії. На жаль, в мене не було можливості піти служити або вступити до військової академії. Але після Майдану, коли почалися заворушення на Сході я вирішила, що повинна допомогти людям. Адже східняки також приїжджали на Майдан, допомагали нам. Ми один єдиний народ. Так я вирішила поїхати на війну. Просто хотіла чимось допомогти". (Респондентка 1)

"Я мілітарщиною займалася дуже давно, спочатку це «Патріот України», який був мілітарною організацією, потім військово-бійцівський клуб, який також був мілітарною

організацією. Мені подобається зброя, я маю доволі хорошу фізичну військову підготовку, і, власне, а чим мені ще займатись?" (Респондентка 40)

"Після Майдану і розлучення я зрозуміла, що треба йти десь далі. Я розуміла, що військкомат мене не візьме, тому що я не військово зобов'язана. В той момент я приходила у військкомат, там сидів такий дядько, який сказав мені: "Дитя, іди додому, вари борщ". Потім я познайомилась з [назва добровольчого підрозділу] з хлопцями. Якраз відправлялася група з мого міста, сім хлопців. За два дні до виїзду я подзвонила, сказала, що їду з ними. Психонула. Подзвонила на роботу, сказала, що більше не виходжу, і поїхала". (Респондентка 27)

Одна із респонденток опинилася на фронті практично випадково:

"[Желание] не было сформулировано, не было сформировано, просто я один раз поехала на базу [подразделения] и решила там остаться. И все." (Респондентка 34)

Прибувши на фронт, жінка має інкорпоруватися до армії інституційно. Частині наших респонденток (17 із 42) вдалося отримати офіційне оформлення, а згодом і пільги, зокрема, юридичний статус учасниці бойових дій. Зокрема, Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачає великий спектр пільг - безоплатне одержання ліків та лікарських засобів, безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням, 75-відсоткова знижка плати за користування житлом та комунальними послугами та багато іншого. Ще дві респондентки припускають, що можуть отримати такий статус, інші 23 – не матимуть таких пільг, зокрема через те, що в структурі ЗСУ чи МВС той добровольчий підрозділ, в якому вони служать, не має офіційного юридичного статусу.

"Які можуть бути пільги, якщо ніде немає взагалі інформації, що я там була. Ну, може, в когось вона і є, але не в тих місцях, де треба" (Респондентка 8)

"Взагалі, я півроку була не оформлена. У мене 20-им серпня перша довідка, що я в зоні АТО, а оформили мене 20 січня. Тобто офіційно мене півроку не було в АТО, хоча весь цей час я була в Щасті під обстрілами. Але найбільший парадокс, що мені 28 січня сказали, що оформили. Я вже 8 днів жила в Києві, думала, що я цивільна людина, що мене вже не стосується ні [назва добровольчого підрозділу], ні війна, але мені позвонили, сказали, що мене чекають, що я оформлена і дезертир". (Респондентка 21)

Внаслідок труднощів із офіційним оформленням для тих жінок, які служать неофіційно і є таким чином невидимими для військової бюрократії, втрачається можливість отримання тих численних пільг, на які мають право учасниці бойових дій. Учасниці нашого дослідження це знають і свідомо продовжують брати участь в бойових діях, мотивацію отримання пільг не

вважаючи для себе критичною, а то й чітко заперечуючи. Деякі респондентки планують добиватися статусу учасниці бойових дій після закінчення війни, хоча зараз не мають на це права, бо не мають можливості оформитися офіційно.

"Я на это не рассчитываю. То есть я изначально не ради этого, не ради льгот"
(Респондентка 10)

"Мені це не потрібно. Я тут не за учасника, не за кошти. Пропонували оформитися, якщо це зроблять – добре, якщо ні – нічого страшного. Можливо, після війни займуся цими питаннями." (Респондентка 14)

"Було би добре, якби держава визнала бойових волонтерів учасниками бойових дій"
(Волонтерка)

І навіть у тих випадках, коли військовослужбовиця офіційно оформилася на службу у ЗСУ, її фах за документами не завжди збігається із її фактичним родом занять. Такі труднощі із офіційним оформленням жінок на різні посади фактично роблять цих військовослужбовиць невидимими психологічно та юридично.

Серед наших респонденток є випадки, скажімо, коли жінка-медик оформлена начальником польової лазні (при цьому самої лазні не існує). Інша учасниця дослідження розповідає, що її оформили бухгалтером, але при цьому вона служила гранатометчицею. Ще одна респондентка так і не оформилася офіційно через те, що на фактичну спеціальність (оператор безпілотного літального апарату) її не працевлаштували, незважаючи на те, що вона наполягає на наявності такої можливості із юридичної точки зору.

"Є така постанова Кабінету міністрів від '93-го року. Там перелік жіночих спеціальностей, за якими жінок до 50 років можуть взяти на військовий облік за власним бажанням. І така спеціальність там є." (Респондентка 20)

Натомість цій жінці запропонували лише посаду санітарки. Ще одна респондентка, командир взводу розвідки, розповідає, що за призначення її на цю посаду довелося боротися два місяці.

Оскільки офіційно антитерористична операція не є війною, на неї не поширюється воєнне законодавство, що створює юридичні колізії:

"В данном случае нам не дадут мужскую должность, хотя во время войны есть постановление, что независимо от того женщина ты или мужчина, должны и повышать звания, и давать должности." (Респондентка 17)

Проте, попри концептуальне бачення Міністерством оборони ролі жінок на фронті як доглядової, допоміжної, про що вже говорилося вище, фактично обіймає суто бойові посади третя частина учасниць нашого дослідження (15 із 42).

"Я мінер – міную, розміную. Іноді можу бути снайпером. Офіційно я гранатометчиця. У нас всі вміють робити все." (Респондентка 14)

Окрім бойових посад, майже половина (19 із 42) учасниць дослідження займаються на фронті медициною, і ще частина (9) - штабною, організаційною, обслуговуючою діяльністю. Деякі жінки суміщають різні обов'язки.

3.2.2. Побутові обставини перебування жінок в АТО

Наступний блок запитань анкети був присвячений побутовим аспектам служби жінок в армії. Загалом, за численними даними та свідченнями, інфраструктура у Збройних силах України реалізована дуже погано, і служити тяжко із побутової точки зору. Ми спробували відшукати тут якусь гендерно зумовлену специфіку - наскільки ця інфраструктура дружня до військовослужбовиць.

Дослідниці припустили, що в армії можуть виникнути труднощі із централізованим постачанням форми та взуття належних розмірів для військовослужбовиць, і поговорили про це із учасницями нашого дослідження. Справді, респондентки скаржаться на недостатнє забезпечення військовою формою та взуттям з боку держави, вказуючи, що купують її самі за свою зарплату, за кошти батьків, за волонтерські кошти:

"Усім забезпечена в достатній кількості, але держава допомоги не надавала" (Респондентка 25)

"Таким людям, як я, потрібен індивідуальний пошив. По-перше, я жінка, а по-друге, не стандартна фігура. Потрібен індивідуальний підхід." (Респондентка 13)

"На женщин в армии ничего нету, такое впечатление, что их там не существует" (Респондентка 36)

Та сама ситуація і із жіночими засобами гігієни - ними респондентки теж не забезпечені і змушені діставати їх, як і форму, самотужки або через волонтерів.

На питання анкети про харчування респондентки назагал відзначили його низьку якість, але ця проблематика радше гендерно нейтральна.

"Раніше харчування взагалі було гидке, зараз почали більш-менш нормальні продукти поставляти. Бо раніше це була згушонка, тушонка, консерви і все" (Респондентка 26)

Ще одне питання анкети стосувалося проживання жінок із чоловіками - окремого чи спільного, і якщо спільного, то того, наскільки нашим респонденткам така ситуація комфортна. У відповідь на нього ми дізналися, що подекуди жінки в армії проживають разом із чоловіками, а подекуди для них облаштоване окреме проживання.

"...шматок недобудови, але в ньому зберігалися ліки і мій шезлонг - [...] я спала на пластиковому шезлонгу пляжному" (Респондентка 29)

Спільне проживання комфортне за умови звички та розуміння такої вимушеності, а також тоді, коли стосунки із чоловіками-товаришами по службі у жінки хороші та дружні. Респондентки звикають до незручностей і ставляться до них із розумінням.

"Якось вже так звикла. Вони для мене побратими, як рідні люди, і тому особливого дискомфорту я не відчуваю. Ні, немає дискомфорту, вже є звичка, що всі однакові" (Респондентка 8)

"Пропонували зробити окрему палатку для жінок, але ніхто не погодився, бо всі вже звикли до своїх. Раніше, в попередньому місці дислокації, у мене була окрема палатка." (Респондентка 26)

"Перший час було важко, що ніде не можна побути самій. Тоді в розположенні була одна я з дівчат. Перші тижні два було особливо важко. Це зима. Тобі постійно холодно. Сорок чоловік в казармі. Важко було звикнути, що не можу спати так, як вдома - спиш в одязі. Душова не зачинялася. Я завжди просила когось, кому довіряла, щоб постояв на сторожі. Але потім звиклась." (Респондентка 28)

Як бачимо, зручність проживання залежить переважно від того, наскільки чоловіки готові брати цей фактор до уваги:

"Хлопці зробили мені окремий туалет і оберігали душ" (Респондентка 41)

"В основному, дівчатам в батальйоні організовували окреме місце проживання. Але в деяких випадках, на позиціях, окремі бліндажі, звичайно, нам не будували. Тож спали на нарах разом, просто на різних поверхах, коли потрібно переодягнутись – чоловіки коректно виходили та чекали." (Респондентка 7)

"Все мы люди, все мы человеки, все друг друга понимаем" (Респондентка 35)

На медичне обслуговування в цілому учасниці дослідження не скаржаться, тим паче, що половина із них самі є фронтовими медиками чи парамедиками, одна із респонденток сама повністю створила медичну службу у своєму підрозділі. Проте специфічного гінекологічного обслуговування армійська медицина не завжди передбачає, і переважно

наші респондентки у цьому питанні могли покластися лише на загальнодержавну систему медичного забезпечення, також небезпроблемну.

"Щодо гінекології, то тут дійсно момент упущений, його варто було б створити. А так парамедики що з тою гінекологією зроблять?" (Респондентка 5)

"Так как мы находились в городе Счастье, там есть больница, поликлиника, куда можно обратиться конкретно женщинам по каким-либо узким вопросам, но конечно, если бы мы находились где-то в поле, со стандартным госпиталем, я не уверена в возможности при необходимости решить какие-то проблемы..." (Респондентка 19)

"В будь-якому військовому госпіталі або лікарні в штаті є гінеколог. Якщо виникає потреба у вузькому спеціалісті, то вони є. Адже служать і жінки, і чоловіки. Але найближча лікарня за 35 кілометрів, а військовий госпіталь, то це 90 кілометрів." (Респондентка 14)

"Хотілося б, щоб було краще забезпечення ліками, в тому числі препаратами, специфічними саме для жінок. Дуже багато жінок є з циститами." (Респондентка 17)

3.2.3. Гендерні стереотипи стосовно учасниць АТО

Якщо стереотипи про жінок відчутно поширені у мирний час у мирних місцях, то на війні, як стверджують дослідження, розглянуті у теоретичному розділі цього звіту, маскуліність та фемініність ще більше зміцнюються та стереотипізуються. Для дослідження проблематики поширення стереотипу про те, наскільки в рамках чинної української армії війна насправді є "чоловічою справою", ми включили в анкету блок запитань про упередження, з якими можуть зіштовхнутися військовослужбовиці під час своєї служби. Аналізуючи інтерв'ю, ми утвердилися у переконанні, що гендерні упередження ще й досі потужні в українському суспільстві, і армія тут не є винятком, а війна, на підтвердження тез попередніх дослідниць теми, унаочнює ці стереотипи і підкреслює гендерні ролі. Чоловіками війна сприймається як серйозна, чоловіча справа, а жінки вважаються негідними брати у ній участь і, як вважається, можуть лише обслуговувати чоловіків. Наші респондентки із такою постановкою питання не згодні, інакше не брали би участі у бойових діях, і на тему гендерних стереотипів, трансльованих на їхню адресу, говорять із дослідницями цілком охоче.

Загалом респондентки свідчать про дружнє ставлення до себе і про дружні стосунки із товаришами по службі, до їхньої думки загалом прислухаються, якщо вони хочуть її висловлювати, частина респонденток має вплив на процес прийняття рішень у своєму підрозділі. Деякі учасниці дослідження почуваються цілком комфортно і не зіштовхуються із твердженнями про те, що їм нібито на війні не місце. Але інша частина з ними зіштовхується і

наводить приклади такого зневажливого ставлення до себе. Респондентка, що має дітей, неодноразово чула на свою адресу «мати-зозуля» від колег по службі. Одна із респонденток свідчить про стереотипне ставлення до жінок ще на рівні військкомату, інша скаржиться на начальника штабу, який казав, що у військовій частині він не бачить жінок і вони не повинні тут бути.

"- «Блондинка». Сразу.

- Как вы на это реагировали?

- Это первые пять минут, потом становилось все понятно, кто блондин, а кто блондинка." (Респондентка 39)

"Кожен чоловік, якого я зустрічала в батальйоні, казав, що маю бути вдома, народжувати дітей" (Респондентка 16).

"О, це щодня, це щодня. Та навіть чоловік мені каже: «Сиди вдома, займайся рукоділлям.»" (Респондентка 6) (чоловік респондентки служить разом із нею - примітка дослідниць).

"Оскільки я невеличкого зросту, вони взагалі не сприймали мене всерйоз." (Респондентка 27)

"Лікарі там одні підходили з ВСУ, вони там пили безпробудно. Сказали, що ви там робите, ваше місце на кухні. Плита і ви більше ні на що не здатні." (Респондентка 8)

Як ми бачимо, ставлення до жінок як до "другого сорту" зумовлене саме стереотипами, а не особистими якостями респонденток - про нарікання на якість їхньої служби чоловікам не йдеться.

"У мене є побратим, який просто доводив мене до сліз - "Ти баба, тобі тут не місце, родилась в спідниці - торохти каструлями". (Респондентка 27)

"Чоловіки не люблять, коли ними керує жінка. Але призначеного старшого групи слухаються, незалежно від того, жінка або чоловік." (Респондентка 13)

"Ну были самовлюбленные пингвины, которые считали что «бабе не место на войне, слишком слабые существа». После этого я им доказывала, что им до таких слабых еще как до Москвы пешком." (Респондентка 28)

"Вони не усвідомлюють того, що вони мислять стереотипами і ставляться стереотипно. Спроби захвати тебе на кухню, доручити ніби-то жіночі справи, які не є ні жіночими, ні чоловічими. Можливо вони не звикли до того, що дівчата разом з ними виконують усю роботу. В основному це саме стереотипи". (Респондентка 30)

"В них така позиція, що дівчина повинна сидіти вдома, варити борщ, а чоловік має воювати. Але мирилися. Важливо було, що мій командир була жінкою, тому вони не сильно тиснули на мене." (Респондентка 31)

Доброзичливо-сексистський стереотип про те, що жінка – це «слабка стать», реалізується у тому, що жінок надмірно бережуть.

"Унизительного нет, но слишком оберегают" (Респондентка 32)

"Мене трошки, як на мене, сильно бережуть і на найбільш цікаві завдання, які, відповідно, є найбільш небезпечними, намагаються мене не брати." (Респондентка 6)

"Є поняття позитивної дискримінації, коли про тебе піклуються, і я це ціную, але, хлопці, я мушу виконувати свої обов'язки" (Респондентка 29)

"Ставляться як до кришталевої" (Респондентка 41)

"Я неодноразово бачила опіку над жінками. Коли одна жінка в підрозділі вони її опікають, захищають, відгороджують від всього злого, що може статися." (Волонтерка)

Факти зневажливого ставлення наші жінки не залишають без реакції, а реагують учасниці дослідження по-різному, починаючи від обурення і сліз і закінчуючи, навіть, деякою раціоналізацією.

"Жартувала, вимагаючи берці в стразах. Стереотипи чоловіків мене абсолютно не хвилюють." (Респондентка 4)

"По-перше, це традиції, давні-давні традиції, які склались у суспільстві. По-друге, це природне бажання сильного захищати того, хто слабший. Він же бачить, ніде правди діти, що жінка слабша. І вони хочуть жінок оберігати, вони хочуть їх не пускати. От вони кажуть – одне діло якщо скалічився хлопець, інше діло, якщо скалічилась жінка. Можливо якщо копати глибше, то це має таке суто природне пояснення – чоловік, навіть сильно скалічений, якщо, перепрошую, не постраждали статеві органи, то він може зачати дитину. А жінка, якщо вона скалічена, то вона вже практично позбавлена шансів нормально вийти заміж, виносити, народити дитину, можливо все походить від цього, я так думаю." (Респондентка 6)

"Просто чоловіків виховували на тому, що вони захищають свою землю, своїх жінок. І коли з'являється жінка, вони думають: «Ми ж тебе захищаємо, що ж ти сюди ідеш»." (Респондентка 2)

"Мене це настільки бісило, я думала: я ж тобі докажу, що я сильна духом. Я сварилась з ним і йшла плакати в куток, щоб ніхто не бачив." (Респондентка 27)

"Часто чула: «Ти – жінка, сиди вдома, борщ вари». Це не подобалося, але ще більше стимулювало. Після кожного такого вислову я доводила, що я можу, що моє місце не на кухні." (Респондентка 14)

"Це було нелегко, хлопці не розуміли, навіщо їм тут жінка, тому що це для них як подразник, який їх приваблює в сексуальному плані" (Респондентка 29)

Деякого оптимізму дослідницям додає те, що деякі жінки свідчать, що ставлення до них від стереотипного на початку змінилося на рівноправне в подальшому, чоловіки змінюють своє враження про них.

"Женщинам на войне не место, но вы гениальное исключение. Это сказали те офицеры, это сказали эти офицеры, это говорят все те, с кем мне приходится сталкиваться." (Респондентка 38)

"Буквально перша–друга доба, і вони вже бачать в тобі не зовсім жінку, такого самого солдата" (Респондентка 2)

Очевидно чутливою темою є можливе насильство чоловіків-військовослужбовців щодо товаришок по службі. З етичних міркувань ми не питали учасниць дослідження про це прямо, і у процесі дослідження жодна респондентка не сказала із власної ініціативи, що таке траплялося із нею. Проте деякі із них розповіли, що були свідками таких випадків:

"П'яний боєць прийшов в кімнату до дівчинки, вона перелякана серед ночі вискочила на двір з отакими очима. Це був один-єдиний випадок, який я знаю. Наступного ранку він, звичайно, просив вибачення і конфлікт було залагоджено" (Респондентка 6)

"- Случалось, с девчонками история была, мы ходили на разборку. (смеется). Мне просто было интересно посмотреть на человека, который сказал им такое.

- А кто это был? ВСУ?

- Да, они тоже вроде как медична служба. Им выделили там госпиталь местный для розташування, но они были всё время пьяные, приставали к девчонкам. Там рядом была такая типа чебуречная. Генделик. Они находились там... ну такое. Не очень хорошо себя вели" (Респондентка 10)

"Насилля в свою сторону я не допускаю. Про випадки насилля в нашому підрозділі не чула. Чула про інші батальйони". (Респондентка 4)

"Жінок було мало, залицялося більшість, були пропозиції зайнятися сексом досить часто. Але грубоців не було, швидше це було не серйозно. З сексуальним насильством не стикалася". (Респондентка 31)

"Ті військовослужбовці-дівчата, які йдуть в армію на посади рядового складу - іноді буває таке, що їх приймають на посади для того щоб... це чийсь протезе у сучасному сексуальному характері". (Респондентка 37)

Також одна із учасниць дослідження розповіла нам, що дізналася про випадок насильства з боку її знайомих військовослужбовців щодо жінок із мирного населення. Вона каже, що це її дуже засмутило, тому що стосувалося людей, яких вона знала особисто. Інша говорить про такі випадки як неодноразові, і вказує, що наша держава на сьогоднішній день не може захистити жінок від таких спроб домагань.

3.2.4 Подальші перспективи

Учасницям дослідження було запропоновано розповісти про своє подальше бачення української армії стосовно інтеграції жінок. Загалом респондентки схвально ставляться до ідеї, щоб жінки мали можливість служити в армії нарівні із чоловіками за власним бажанням, а також нарівні з ними обіймали керівні та вигідні посади.

"Це обов'язково треба робити. Жінка може керувати і батальоном, бути начальником штабу батальону. Абсолютно нормально. І офіцерський склад, і командири взводів, і командири рот можуть бути жінки. Потрібно це робити." (Респондентка 37)

"Хотілося б, щоб жінок сприймали все-таки як рівних, щоб не доводилося кожен раз доказувати, що я така сама як і ви, хлопці. Я так само їм, так само сплю, так само ношу автомат." (Респондентка 41)

Кілька респонденток ставили українській армії у приклад армію Ізраїлю, де, на їхню думку, гендерна рівність реалізована. Прозвучало побажання створити за ізраїльським зразком призивну армію для обох статей.

"Є, кажуть, законопроект, який це дозволяє жінкам - за контрактом, за рекомендацією командира, але в нас його ніхто не бачив." (Респондентка 26)

"Не должно быть разделения между мужчинами и женщинами, потому что живем и идем в бой мы одинаково." (Респондентка 17)

"А самое важное препятствие – это сексизм, который говорит тебе: ты женщина, ты не можешь быть полковником, ты не можешь быть майором". (Респондентка 34)

Внесок жінок у бойові дії має бути оцінений за досягненнями:

"Взагалі жінкам дають дуже мало можливості себе проявити. Потрібно все-таки якесь рівноправ'я ввести і в побутовому житті, і в військовому." (Респондентка 27)

"Три місяці на фронті, з пораненими, з переживаннями пов'язаними із їх станом, у небезпеці – абсолютно на рівні з чоловіками. Вклад жінки медика і вклад чоловіка стрілка, наприклад, не можна порівнювати, хто з нас потрібніший на війні. Але казати, що чоловік має бути на війні, а жінка – не має – недопустимо, так як і говорити, що співати чи готувати їжу має право тільки жінка." (Респондентка 7)

"Жінка не менш сильна, ніж чоловік. Можливо фізично слабша, але в моральному плані сильна." (Респондентка 30)

Реформування Збройних сил України конче необхідно, на думку учасниць дослідження:

"По женщинам есть дискриминация в плане того, что женщина может быть либо на кухне, либо на складе каком-то." (Респондентка 42)

"Жінок на фронті дуже мало, тому вони не помітні. Якби жінок було більше, то і умови створювали би відповідні, залучалися інвестиції". (Респондентка 3)

"Ну, я не кажу, що треба, щоб жінки обов'язково проходили там службу і воювали, можна їм залишити право вибору. Відмовляти їм в цьому не можна, мені здається." (Респондентка 8)

"Наша армія взагалі потребує змін, як для жінок, так і для чоловіків. Я не знаю, що зроблено в ЗСУ. В добровольчих батальйонах важко сказати, що зроблено саме для жінок." (Респондентка 13)

Жінки та чоловіки є рівними, але не є однаковими. Деякі учасниці нашого дослідження роблять незначні застереження щодо фактичної рівності, пов'язані із різницею у фізичній силі між жінками та чоловіками:

"Все-таки жінка є жінка. Навіть, якщо я хочу бути кулеметником і в мене це добре виходить, я не можу тягати за собою важкий кулемет". (Респондентка 16)

"Я би, напевно, була би проти, якби був призов для жінок, але щоби їм давали рівні права з чоловіками, якщо вони служать на рівні і жертвують не менше, ніж чоловіки, то я звичайно – за". (Респондентка 16).

Та назагал респондентки часто додають від себе, що жінки можуть виконувати свої службові обов'язки не гірше за чоловіків, а то й краще.

"Я знаю багатьох жінок, які роблять дуже багато. Не гірше чоловіків в порівнянні. І навіть краще." (Респондентка 8)

"Женщины намного безбашенней, намного тверже". (Респондентка 9)

"Жінки в армії краще дисциплінують чоловіків." (Респондентка 3)

*"Жінки місцями холоднокровніші, ніж чоловіки. І, скажемо так, безбашенніші".
(Респондентка 5)*

"Я бачу, що наші дівчата не слабші за чоловіків, іноді вони несуть службу навіть краще. Часто у чоловіків трапляються проблеми з алкоголем, серед жінок таких проблем набагато менше. Мій чоловік казав: «Іноді краще одна худенька дівчина, ніж п'ять алкашів»." (Респондентка 2)

Більше того, респондентки додають, що жінки можуть мотивувати чоловіків служити краще. Це теж можна вважати обслуговуванням чоловіків, лише не побутовим, а емоційним.

"Потому что женщины иногда дают, показывают пример мужчинам как нужно. То есть, я считаю что мужчины, как и мы у них, так и они у нас учатся." (Респондентка 11)

"Мотивована жінка може набагато більше, ніж немотивований чоловік. Жінки стійкіші, можуть своїм прикладом стимулювати чоловіків. [...] Коли жінка робить чоловічу роботу, вона мотивує хлопців. Вони дивляться і розуміють, що їм є за кого боротися." (Респондентка 14)

"Може дівчат і небагато і вони невидимі, як ви кажете, але роль жінок колосальна. Це, в першу чергу, мотиваційна роль. Чоловікам, коли вони бачать жінку на війні, стає соромно, якщо вони не на фронті – вони ідуть на фронт." (Респондентка 6)

Загалом респондентки дружні до своїх товаришок по службі і раді поділитися конкретними прикладами жіночих військових успіхів:

"Чула про дівчину з позивним Кошка, яка сама поранена надавала допомогу бійцю. Їй кричать: «За вікном сепари», вона кинула туди гранату, і продовжила робити перев'язку." (Респондентка 4)

"Більшість дівчат, які витягували наших хлопців з окопів, ну не з окопів, а з-під обстрілів... так це героїзм звичайно. В нас зараз Мама лікується після контузії гранатою. То вона тягла на собі хлопця. Це жіночка мого росту, може трошки ширша, ніж я. І я ніколи не могла б уявити, як би я тягнула величезних хлопців. А вона тягнула на собі. Витягувала і допомогала їм." (Респондентка 5)

Сама присутність жінки на війні, на думку деяких учасниць дослідження - це вже сама по собі визначна ситуація.

"В нас про кожну жінку є свої історії. Кожна жінка зробила свій вклад на війні. Взагалі жінка, яка добровільно поїхала на війну, вже зробила героїчний вчинок, не важливо, чи варила вона їсти, чи була снайпером." (Респондентка 13)

"Если женщина находится на передовой – о чем мы говорим?" (Респондентка 38)

Проте побажання побажаннями, а, характеризуючи наявну ситуацію, самі учасниці дослідження визнають, що від бажаної гендерної рівності до фактичної збройним силам України іще далеко. Одна жінка прямо зазначає, що ні в її конкретному батальйоні, ні в українській армії загалом можливості для кар'єрного зростання немає саме через дискримінацію жінок.

Ставлення до подальшої військової служби у респонденток різне. Менша частина (4 учасниці дослідження) хотіли би зробити військову кар'єру, але більшість у ній не зацікавлені і після війни хотіли би повернутися до мирного життя. Не завжди можна сказати, наскільки це небажання зумовлене суто особистими факторами, а наскільки - тим фактором, що така кар'єра для жінок завідомо ускладнена, про що вони прекрасно поінформовані. Дві учасниці дослідження повідомили прямо, що не мають такої можливості, ще одна має можливість підвищення по службі у штабі відповідно до свого фаху, але штаб її не влаштовує. Ще одна респондентка спершу думала про військову кар'єру, але згодом вирішила, що її більше цікавить реформування армії загалом. Одна із респонденток висловила бажання стати Міністром збройних сил і брати участь у реформуванні армії.

"Про військову кар'єру я не думала. У мирному житті я – дизайнер, у мене цікава робота, весела. Люди тяжко працюють, а я приходжу на роботу розважатися, вона мені дуже подобається." (Респондентка 20)

"У військовій «кар'єрі» не зацікавлена. Але дуже хочу аби мої напрацювання [...] продовжили жити у армії і після моєї служби у ній. Докладаю до цього зусилля." (Респондентка 7)

Деякі респондентки пов'язують своє особисте післявоєнне майбутнє і/або післявоєнне майбутнє інших військовослужбовиць із родиною та дітьми:

"Дівчата, жінки значно більше прив'язані до родин, залежні від родин. Якщо у неї була дитина, яку вона залишила, щоб піти на фронт, жінка повернеться до цієї дитини, буде займатися дитиною і буде щаслива. Якщо у неї ще немає дітей, то, звичайно, вона народить дітей. Дуже багато дівчат знайшли свою долю і своє кохання на війні. Якщо вони разом повернуться з фронту, то вони створять сім'ю і будуть щасливі. Тобто жінці є чим зайнятись. Тобто на роботу можуть піти і чоловік, і жінка – це однаково, але мало хто має таку роботу, щоб душею на ній відпочивати, щоб її любити і отримувати від неї насолоду. Далеко не кожному так пощастило. А от від дітей практично кожна жінка отримує насолоду." (Респондентка 6)

"Вже не можу повернутись на службу – цього року мій син пішов у перший клас. Він рік був без мами. Зараз я хочу бути з ним. А армії продовжую допомагати вже звідси, з Києва". (Респондентка 7, вже демобілізована)

Ми розпитали учасниць дослідження про те, як до їхньої участі у війні ставляться їхні родини та люди з тилу. Ставлення виявилось різним, проте скарг на конкретні гендерні стереотипи в цьому пункті майже не прозвучало. Одна із учасниць дослідження скаржиться на те, що в тилу стереотипне ставлення до неї їй трапляється частіше, ніж на фронті. Інша учасниця розповідає, що не повідомила родині про те, чим насправді займається, родина вважає її волонтеркою.

Крім того, наші респондентки скаржаться на різницю досвіду із людьми, що не воювали, і, як наслідок, на непорозуміння із ними. Припускають, що їм важко буде влаштуватися після війни. Також вони хотіли би відпочинку, соціальної підтримки і, за потреби, психологічної допомоги (одна із респонденток стверджує, що психологічні проблеми є у всіх учасниць бойових дій), і до всього нарікають на занадто складну процедуру отримання пільг. Одна із респонденток є громадянкою Росії і нарікає на великий обсяг проблем через відсутність українського громадянства та українського паспорта.

"[Бюрократические проблемы] наверное, из-за отсутствия уважения к участникам военных действий" (Респондентка 33)

"Виникають питання, коли кажуть: ваше УБД не підходить, давайте довідку, але як діловод кажу - посвідчення учасника бойових дій якраз і засвідчує, що ти тут знаходився. Навіщо потрібна довідка, яка сама є підставою для отримання цього посвідчення?" (Респондентка 24)

Проте і тут гендерно забарвлені проблеми у відповідях учасниць дослідження майже не звучать. Хіба що в одному випадку жінка говорить про можливі труднощі у подальших стосунках із чоловіками, орієнтуючись при цьому на фігуру чоловіка-військовослужбовця як на певний зразок норми чоловічої поведінки:

"А женщинам еще сложнее, которые выходят на дембель. Большинство женщин не уходят на дембель, потому что они просто не знают, куда они пойдут. Она себе тут никакой половины не нашла, туда приходит и думает: блин, а что я себе тут найду, это ж "непотреб" - он в армию не пошел, я пошла, он нет." (Респондентка 22).

Дві респондентки розповідають, що соціальні служби намагалися забрати в них дітей через нібито невиконання батьківських обов'язків, ще одна розповіла, що такі випадки були в її підрозділі. Четверта респондентка, що в мирний час виховує дитину сама без батька, на

час своєї служби віддала її до бабусі і бабуся цим незадоволена, але дитина, за її словами, ставиться до ситуації із розумінням.

Волонтерка окремо говорить про те, що якщо чоловіка після повернення з фронту сприймають як героя, то:

"на жінку одразу падає тінь. Що вона там робила, з ким там була? [...] Ми собі уявляємо, що жінка, яка була на фронті обов'язково спить з усім підрозділом чи з кимось. Це існує, і це бачення суспільства. Часто жінкам, замість того, аби сказати «дякую», кажуть: «Чим ви там займалися всі знають, тепер сиди тихо і нікому не розповідай». Багато жінок не хочуть говорити по те, що вони були на фронті" (Волонтерка)

Окремо були взяті інтерв'ю із дев'ятьма чоловіками-військовослужбовцями. Ми вирішили їх взяти для того, щоб подивитися на службу жінок в АТО очима чоловіків і провести порівняння із тим, що самі жінки кажуть про свою службу, а також для того, щоб воно послужило певною стартовою точкою для подальшого діалогу із чоловіками щодо ролі жінок в українській армії. До того ж, ми перепитали їх про можливі інституційні проблеми - таких проблем у них немає.

Респонденти-чоловіки в цілому до участі жінок в АТО ставляться по-різному: деякі нейтрально-доброзичливо, і вважають, що брати участь в обороні країни та фахово служити в армії мають право всі, хто вважає за потрібне. Вони солідарні із нашими жінками-респондентками в тому, що армії потрібна реформа, і ця реформа не мусить розрізняти контрактного військовослужбовця за статевою ознакою.

"Якщо жінка, мати, сестра чи донька бажає захищати наші цінності і нашу територію, то ніхто не може їй цього заборонити." (Чоловік 1)

"Для меня нету разницы — военный служащий женщина или мужчина. Согласно уставу — разница в звании и в должности." (Чоловік 2)

"Ну если с нами в одном окопе, то конечно имеют [равные права]. Даже больше." (Чоловік 9)

Інші ж чоловіки виражають сумнів у тому, що жінки можуть адекватно служити в армії.

"Если брать чисто по-военному, то я против того, чтобы женщины были на фронте [...] это не их дело." (Чоловік 4)

"В будь-яку секунду потрібно може стати прийняти вольове рішення. На мою думку, зробити це зможе тільки чоловік. Не всі посади можна дати дівчатам." (Чоловік 5)

"Мало того, что они отвлекают всех бойцов своим присутствием, так они еще и плохо служат. [...] Потому что они женщины. Потому что они в первую очередь не хотят." (Чоловік 7)

Дискримінацію військовослужбовиць частина респондентів визнає, але ставиться до неї по-різному.

Чоловіки в цілому припускають, що у жінок можуть бути проблеми зі службою в армії, але або вважають за потрібне, щоб жінки самі щодо них висловлювалися, або кажуть, що самі не бачили прикладів дискримінації.

"С этим периодически бывают проблемы в виду консервативной гендерной структуры нашего общества, в частности. Но [підрозділ] в этом плане не может не радовать. Равенство здесь наверно гораздо больше чем в традиционных частях. Ну я не думаю по крайней мере, что здесь девушки чувствуют себя как-то угнетенными или ущемленными." (Чоловік 8)

"У нас повна з ними рівність. Жінки можуть служити в ЗС – це факт, підтвержений нашою практикою". (Чоловік 6)

Один із чоловіків схильний перекидати частину відповідальності за дискримінацію жінок на фронті на них самих:

"- Всё зависит от того, какой тон задает командир подразделения, как он позиционирует женщину в подразделении. И от самой женщины, как она себя позиционирует в этом подразделении.

- Сталкивались ли вы со случаями, когда женщине говорят стереотипно: твое место не здесь, или домой и так далее?

- Есть конечно, есть такое.

- Почему это происходит?

- Из-за некомпетентности либо одной стороны, либо другой стороны, либо обеих сторон." (Чоловік 2)

Окрім цього, він сам дещо не вільний від стереотипних уявлень про розподіл фахових ролей на війні:

"- Что вы думаете вообще о пребывании женщин на войне?

- Если человек находится на своем месте, если это профессионал, который нужен здесь, то почему бы и нет? Есть, согласно исследованиям, операции или даже целые технологические процессы, которые женщина делает лучше мужчины по своей физиологии. Почему бы это не использовать для пользы дела?

- *Какие именно?*

- *Ну, например, проверка документов." (Чоловік 2)*

Інший респондент-чоловік прямо вважає найбільшою проблемою жінок, які служать в АТО, дискримінацію за гендерною ознакою:

"- *На ваш погляд, з якими проблемами стикаються жінки які служать в АТО?*

- *В першу чергу з командирами, які виросли і навчалися при радянському союзі, в яких в голові існує перепона, що жінка - то не боєць, жінка воювати не буде. На флоті наприклад говорять: жінка на кораблі — то до біди. От у них таке саме в голові. Вони не розуміють, що жінка може бути набагато кориснішою іноді, набагато більше зробити, ніж чоловік. Тим паче, велика кількість чоловіків, особливо мобілізованих, не розуміють, що відбувається і не вважають за потрібне служити батьківщині, державі так, як це необхідно". (Чоловік 1)*

Проте при цьому він же стверджує, що до жінок в АТО абсолютно всі колеги-чоловіки ставляться із повагою та доброзичливо стереотипізує жінок, говорячи про те, що у них є важлива роль - мотивувати чоловіків.

Один респондент вважає військовослужбовиць привілейованими:

"[У женщин] даже больше прав. Меньше обязанностей – больше прав. Женщина – человек" (Чоловік 3).

3.3. Жінки в АТО: експертна думка

Окремим підрозділом узагальнено думки експерток і експертів, а також тих, хто виступали на семінарі перспективних досліджень НАТО «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні», який відбувся у Києві 21-22 вересня 2015 року. Зокрема, на конференції було наведено певну статистичну інформацію стосовно залученості жінок до збройних сил і військових дій. Підполковник, заступниця начальника інформаційно-аналітичного відділу Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ Наталія Семенюк зазначила, що в головному управлінні територіального штабу України жінки становлять 30%, що доцільно вважати досить великою цифрою. Також достатньо високий відсоток жінок у військах зв'язку (приблизно 30-33%).

Загалом про **проблеми** у збройних силах України, із якими стикаються жінки, у порівнянні із чоловіками майор у відставці, экс-радниця Міністра Оборони з питань гендерної політики Наталя Дубчак зазначає: «На жаль, жінці важче, ніж чоловіку. Йому не треба щось доводити, жінці треба доводити, «что она не такая». Про подібну

необхідність для жінок витратити більше зусиль, аби добитися такого ж самого становища, що й чоловіки, дослідниці говорять стосовно інших сфер ринку праці, передусім, традиційно «чоловічих», як-от, політика, бізнес, інформаційні технології тощо.

Вадим Кухар, заступник командира роти по роботі з особовим складом, у виступі на конференції зазначив, що знає чимало жінок, які хотіли б служити, але у них не вийшло. Військовий пояснює це тим, що потрапити в збройні сили жінці не так просто. Якщо жінка з вищою освітою, вона теоретично може претендувати на звання офіцера, адже це одна з передумов в українських військових силах, щоб отримати офіцерське військове звання. Однак, на думку Вадима Кухара, система не заохочує отримання первинних офіцерських звань. Він вважає, що це проблема кадрової армії: *«Проблема корпоративної солідарності військовослужбовців, які не зацікавлені в тому, щоби люди зі сторони приходили і обіймали якісь посади».*

Депутатка Верховної Ради України і співголова МФО «Рівні можливості» також зауважує про проблеми **гендерної сегрегації** у збройних силах України:

«Проблемою є кар'єрний ріст жінок-військових. В Україні, загалом, проблема нерівності на ринку праці і «скляної стелі» в професійному просуванні у більшості сфер є дуже складною. Військова сфера тут не просто не є винятком, але як раз є найбільш закритою в цьому сенсі. Врешті побутують стереотипи про те, що жінкам не місце на війні. Що захищати країну та охороняти слабших – це завдання чоловіків. Більшість таких аргументів тримаються на твердженні, що жінки є фізично слабшими, і неефективно діють у бойовій ситуації»;

«У нас дуже мало жінок-військовослужбовців на керівних посадах в армії. Наскільки мені відомо, жінки-офіцери складають трохи більше 3% від всього офіцерського складу Збройних сил. Якщо з кожним роком в арміях світу збільшується кількість жінок, які отримали найвищі військові звання та нагороди, то в Україні цього фактично немає. Лише з десяток жінок дослужилися до звання полковника, та й то медичної служби».

Режисерка Наталка Корж, яка створила документальний фільм «Тортурована фемінність» емоційно розповідає в інтерв'ю про жінок, які воюють в АТО: *«не люблять, коли до них відносяться з якоюсь там поблажливістю. Або дають їм бонуси за те, що вона жінка. Багато історій знаю жінок, які не копіюють просто в таких умовах можна бути воїном. І модель поведінки така ж сама, що і в хлопців. Тобто, вони і кидаються вперед, і активні. Всі навички, навички, які отримують хлопці, такі ж самі мають і дівчата. Фізична*

сила в таких боях, як там ведуться, вона не завжди в пригоді стає. Бо це бої не ближні. Але от в колоні, там інше. Це психологічний стан».

Експертка Катерина Левченко зазначає про інтерналізовані самими жінками **гендерні стереотипи**: *«Активно беручи участь в АТО, вони вважають, що їх функції, їх завдання є більш другорядними, порівняно з тим, що виконують чоловіки».* Віталій Голота із Збройних сил України у своєму виступі на конференції також зазначав, що жінки далеко не завжди вірять у свої сили, аби йти на більш традиційно «чоловічі» професії:

«Давайте скажемо чесно, куди хоче піти жінка: командиром танкової роти чи військовим психологом? Хто як. Але чомусь психологів багато, а у танкову роту не ідуть. Повірте мені, будь ласка. Коли я неодноразово ставив питання жінкам, чи готова вона іти заступником командира батальйону, то відповідь «ні» я чув частіше».

Разом з тим, Віталій Голота розкритикував гендерні стереотипи стосовно жінок-військових:

«Наші військові керівники часто думають, що «я візьму жінку, і щось буде не так». Насправді було показано, що жінки виконували завдання, що жінки готові їхати у відрядження, жінки готові перебувати в польових умовах, жінки були готові інколи лишити дітей на чоловіка, викликати маму, свекруху, тітку, сестру. Таким чином, *цей стереотип, що жінки чогось робити не будуть, він не справдився».*

Журналіст Володимир Сологуб зауважує, що в бойових діях, які він відвідував протягом роботи над репортажами із зони АТО, досить рідко зустрічав жінок. Зізнається, що *«за весь час мого перебування в АТО я бачив лише одну жінку, яка була, власне, воїном. Всі інші жінки, які там знаходяться, виконують інші функції. Навіть, якщо жінки носять із собою зброю (я бачив, як жінки носили зброю), вони не є, власне, воїнами».* Володимир Сологуб додає, що багато **жінок-медиків**, уточнює, що радше парамедиків. Потім наводить приклад, що знімав сюжет про Госпітальєрів, про їхню роботу: *«Там є багато молодих дівчат, які виконують роботу, яка є доволі небезпечною, доволі складною... Я спілкувався, я бачив дівчат, які їздять і забирають поранених, власне, з поля бою, з тих позицій, де їх поранили, і тягнули їх у якийсь бліндаж або окопи. І вони туди їдуть, і під кулями забирають, щоб надати медичну допомогу».* Окрім того, на запитання про те, чи трапляються жінки серед тих журналістів, які їздять в АТО, Володимир відповідає, що хоча у відсотковому співвідношенні досить складно оцінити, він вважає, що *«як мінімум половина журналістів, що працюють на передовій - в зоні бойових дій – це є жінки».*

Журналістка Наталя Нагорна пояснює, чому **жінок не беруть** до збройних сил України і на передові позиції в АТО. По-перше, це через умови проживання, які не пристосовані для жінок: *«Це польові умови, це окопи, це бліндажі, це великий ризик для життя. Це гендерні питання, що велика кількість чоловіків, що далеко від жінок»*. Хоча експертка напряду не говорить про ризик сексуального насильства із боку чоловіків, але таку проблему теж доцільно припустити як можливу (особливо, беручи до уваги дослідження ситуації у інших військових конфліктах у світі). По-друге, жінки на війні вважаються такими, які відволікають чоловіків від війни. Також *«є такий нюанс, що вразі, якщо почнеться обстріл, часто жінку не сприймають як бойового товариша, і, коли буде потрібно виправляти ситуацію, то можуть просто кинутись рятувати жінку, бо це жінка»*. До речі, журналістка додає:

«У збройні сили, якщо і беруть, то, у кращому випадку, запхають або на кухню, або ще в якийсь санінструктори, госпітальєри, медичні шпиталі імені Пирогова. Там є дівчата, що живуть на передових позиціях в окремих медротах. Я, наприклад, зустрічала у 90-му баті медиків-волонтерів. І серед них є жінка, яка дуже добре керує автомобілем. І вона возить поранених хлопців з передової. Їде на передову, забирає, відвозить у госпіталь і таким чином їх рятує».

Вадим Кухар на конференції озвучив частину переліку військових посад, на яких беруть чи не беруть жінок. З'ясувалося, що жінка не може займати такі посади як авіаційний механік, ад'ютант, асфальтобетонник, водій, головний сержант, інструктор по роботі з військовослужбовцями- контрактниками, кулеметник, стрілець, навідник, начальник варти тощо. Після виступу Вадима Кухара і військової Людмили Калініної (військовослужбовиці 46 окремого батальйону спеціального призначення «Донбас-Україна») був цікавий діалог із приводу водіння жінками транспортних засобів:

Віталій Голота із ЗСУ: Пані Людмила, я дуже шаную і не сумніваюсь про ваші водійські здатності, ви виконаєте норматив №5 – заміна акумулятора на «Урал-43/20»? Ви поміняєте колесо на такому ж самому КАМАЗі чи БТРі? А водій за посадою це робити повинен, на жаль.

Вадим Кухар: Відносно того, хто може підняти акумулятор. Ну, по-перше, є різні категорії водійських прав, не обов'язково ж «Урал» водити. По-друге, екіпаж складається не з однієї особи. По-третє, завжди є люди, які поряд, є бойові побратими. Ці речі, вони відверто дискримінаційні.

На конференції виступала Марія Гонюкова, виконуюча обов'язки командира роти 46 підрозділу спеціального призначення, яка розповіла про **упереджене ставлення до жінок у збройних силах**:

«В нашей ситуации произошло за полтора года такое: пришли мы все стрелками – стали санитарями, стали разведчиками-санитарями, закончили учебку сержантскую. Только после окончания учебки парням было присвоено всем звание, а обучалось пять девчонок, ни одной из них не дали звание. Были выданы корочки командиром отделения специального предназначения. Это не сыграло никакой роли, когда их представили ЗСУ, то нам не сказали, что пройдите переаттестацию, и они будут признаны. Сказали, что они просто недействительны. И то, что мы находились на обучение 11 месяцев, никого не касается. И только благодаря командиру батальона, начальнику штаба были присвоены воинские звания и поданы документы»;

«Почему-то считается, что женщина не может командовать мужчинами. Приведу краткий случай из своего опыта. Когда я со своим взводом - нас перебросили в сектор – они немного задержались с документами и приехали позже. Когда они узнали, что их командир женщина, сразу стал вопрос от командующего сектора: «А Вас это не смущает?». Как это: женщина командует мужчинами. А у меня такой вопрос: а что в этом плохого? У кого-то получается, у кого-то не получается. Есть управление – вперед. А если нет, то надо, чтобы женщины шли в армию для поддержки тех же самых мужчин на передовой. Откуда вы знаете, как женщина себя поведет на передовой? Я видела бойцов, которые бежали; видела бойцов, которые вытягивали по 120 кг веса на себе. И девочки это тянули. Вы не даете просто шанса, нету этого шанса».

Наталя Нагорна наводить цікавий приклад із **показовим жіночим підрозділом**, про що описано у праці Акуніна «Батальйон Ангелів»: *«Коли чоловіки відмовилися, не хотіли воювати; було багато дезертирства в армії. Що зробили? Понабирали дівчат до армії з інтелігентних сімей, зістригли волосся і відправили власне в бій, нічому не навчивши. Там розумні дівчата, гарні дівчата. І, коли чоловіки побачили, що дівчата пішли у бій, і їх почали гасити, тих дівчат, то вони теж не змогли не піти воювати».* Журналістка зазначає, що створення так званого показового жіночого підрозділу могло б стати мотивацією для того, аби чоловіки активніше думали про мобілізацію. Звісно ж, держава

може використовувати подібний підрозділ як додатковий фактор тиску на бажання мобілізації із боку чоловіків, адже «навіть жінки уже пішли воювати».

Однак, експертки також критично ставляться до **обов'язкової військової строкової служби для чоловіків**, пропонують певні альтернативи. Наприклад, гендерна експертка Лариса Кобилянська переконана, що не всі чоловіки можуть служити в армії, притому що є жінки, які можуть це робити:

«є такі чоловіки, користі від яких службі в армії точно ніякої, тому мені здається, що тут інакше треба вирішувати питання. Не через обов'язковість-необов'язковість, а через добровільність, контрактність армії, патріотичне виховання військових: повернути базову військову підготовку у вищі навчальні заклади та навіть в школи як для дівчат, так і для хлопців».

Володимир Сологуб переконаний, що в армії має бути відкрита можливість для всіх, хто хоче подаватись на ті чи інші професії. Притому журналіст пропонує запровадити однакові умови для вступу до збройних сил для жінок і чоловіків.

Журналістка Наталя Нагорна доволі критична до присутності жінок у військових діях, особливо, якщо йдеться про так званий «недоречний героїзм». Наведено приклад нещодавно вбитої бійчині Ліси⁷¹:

«Вона була вагітна. З одного боку, це виглядає героїчно. А з іншого боку, багато хто може сказати, що то безвідповідальність. До жінки більше вимог. До неї завжди буде... Не те, що я кажу, що цю справу треба віддати чоловікам. Просто вони цією справою займаються краще, і їх переважно більшість. Якщо ми кажемо про окремо взятих жінок, то я не можу сказати, що я бачила жінку, яка була така ефективна. Так є дівчата, що перев'язують. Медична допомога, стрілець, санінструктор. Але, знову ж таки, якщо на цій позиції був чоловік, який психологічно підготовлений, який може тягти на 30 кг більше, ніж дівчинка, то, мабуть, це простіше. Тобто витягти з-під завалів - «неуместный героизм»».

Хоча координаторка жіночих вишколів Олена Білецька зазначає: «У нас кількісно набирають хлопців, мобілізують, але ніхто не думає про якісні показники. От за якісним показником, у деяких спеціалізаціях краще виконує функцію жінка».

⁷¹ Йдеться про смерть в АТО Анастасії Горбачової із позивним Ліса. Детальніше, наприклад, тут: <http://www.volynpost.com/news/55136-u-ato-zagynula-ukrainska-rozvidnycia-anastasiia-gorbachova-iz-pozyvnymlisa-foto>

Як уже згадувалося, жінок в АТО більша вірогідність зустріти у **добровольчих об'єднаннях**, зокрема, у «Правому секторі». Наталя Дубчак пояснює цю особливість специфікою ставлення добровольчих загонів, які інтегрують членів більш неформально:

«Думаю, тому, що там на перше місце не ставиться дотримання вимог, певних от принципів і певних обставин. От наприклад, як в армії: якщо ти не офіцер, ти не можеш бути на посаді, якщо є наказ, який не дозволяє жінці бути в силах швидкого реагування в АТО, тебе туди не можуть призначити. А там головне – людський фактор, яка ти людина і наскільки ти готовий воювати, і людям з тобою комфортно (як то військові говорять, піти з тобою в розвідку), наскільки ти не «гнилий» і наскільки на тебе можна розраховувати в важку ситуацію».

На запитання про те, **що може допомогти жінкам, які уже воюють в АТО**, експертки зазначали про їх видимість, причому, не лише як жертв, а як героїнь: *«На мою думку, зараз треба якомога більше писати й говорити про цих жінок. Не отак, коли дівчині відірвало ноги, і ми про це дізнались....»* (Наталя Дубчак). Зокрема, як далі зазначає Наталя Дубчак, можна зробити цикл програм про жінок на війні *«для пропаганди і показувати жінок»*.

Катерина Левченко критично ставиться до використання жінок як героїнь на певний період часу, адже історія мала уже прикрі випадки: *«Коли закінчиться війна, що рекомендують жінкам? Зайнятися домашнім господарством і таке інше. Це було після Першої світової війни, сталося після Другої світової війни. Це було масштабно, але під час війни держава мала більше залучати потенціал жінок і чоловіків на фронтах, потім чоловіки поверталися, і жінки, які посунулися роботі, в кар'єрі, вони потім після цього мали повернутися до приватного життя. І скажімо, у нас не ті масштаби, не той час, коли слід брати ті уроки, які були в 20-ті роки, в кінці 40-х. Особливо в Європі і Сполучених Штатах Америки, до речі. Але про це обов'язково потрібно пам'ятати».*

Приклад нової поліції наводиться як такий, якому слід слідувати і щодо армії. Наприклад, гендерна експертка Лариса Кобилянська оптимісто вказує на можливі зміни в українських збройних силах: *«Але стосовно рівноправ'я, я думаю, що ситуація буде мінятися. Знов ж таки, приклад планування поліції, думаю, що до певної міри це змінить і психологічний, і ідеологічний, і навіть організаційний підхід. І все ж таки жінки, що служать в поліції не знаходяться в обов'язкових умовах перебування, в якихось казармах. Взагалі армія не пристосована для того, щоб там служили жінки, і власне, це було певною причиною, чому жінкам відмовляли. Але я думаю, що умови нашої армії також не пристосовані для нормального життя чоловіків. Я дуже сподіваюсь, що цей історичний*

урок, який Україна змушена була здобути таким тяжким досвідом, стане зрештою поштовхом для реальної не імітованої зміни. І ці зміни будуть в тому числі пов'язані з тим, що будуть створюватись нормальні умови для перебування там як чоловікам, так і жінкам. І потім, цей канал відкритий зараз, насправді служити має той, хто має бажання, насагу, хист, хто має фізичну підготовку. Зараз нагальною є реформа загалом, і ця реформа може бути використана як можливість для входження жінок в армію».

Олена Суслова пропонує активніше застосовувати так звані «позитивні дії» для того, щоби діти змалечку знали про розмаїті можливості своїх мрій та готувалися до них. Гендерна експертка наводить приклад про 1 вересня 2015 року, коли «в деякі школи прийшли і жінки, і чоловіки поліцейські.. це дуже хороша рольова модель для дівчат, які бажать це робити, і такі дівчата, які бачать такі рольові моделі, вони можуть піти або в поліцію, або в прокуратуру, або в військо..».

Адвокатка Олена Білецька зазначає про важливість надання жінкам відповідного статусу, підтримку бійчинь із боку жіночих організацій і майбутнє цих жінок після того, як закінчиться війна: «Що їх чекає? Куди вони? Я знаю, що на сьогоднішній день ті жінки, які воюють, вони не зможуть повернутись до нормального життя. Вони не зможуть працювати так, як раніше. Вони будуть явно виражені лідери, і їм потрібно буде зовсім інше. У цьому я впевнена». Депутатка Марія Іонова дотримується подібної думки, вважаючи, що жінок потрібно буде більшою мірою залучати до сфери національної безпеки і прийняття рішень щодо оборони країни. Смілива думка висловлюється: «Мені здається, що великою перевагою було б, якби Міністром оборони в Україні стала жінка. Така практика, до речі, стає усе більш поширеною в країнах Європи – Німеччині, Нідерландах, Швеції» (Марія Іонова).

Журналістка Наталя Нагорна вважає, що жінкам, які воюють в АТО, найбільше стане у нагоді демобілізація, що буде більш раціонально:

«Якби мене запитали зараз про добровольчі батальйони. Я не бачу настільки активних бойових дій, які змушували би Україну як державу, втримувати жінок на позиціях, а не займатися їхнім, наприклад, навчанням військової справи (якщо вони цього так сильно хочуть). Ефективніше буде, якщо жінки хочуть займатись військовими справами, вчити їх не на передовій. Немає зараз достатньо бойових дій, щоб тримати зараз на передовій усіх».

3.4. Репрезентація жінок АТО у засобах масової інформації

Цей підрозділ ставить за мету проаналізувати репрезентацію жінок АТО в засобах масової інформації для того, щоб зрозуміти, які образи жінки в АТО транслиуються для широкого загалу, що саме відомо про участь жінок в АТО, про їхнє життя на фронті й після повернення додому, та яке ставлення формують медіа стосовно участі жінок в антитерористичній операції на Донбасі у громадян України.

Беручи до увагу мету дослідження, у цьому розділі розглядалася лише інформація про жінок, які безпосередньо брали участь в антитерористичній операції (солдатки, медики, керівництво АТО, або ті, що займають інші військові посади і знаходяться на передовій). Волонтерський рух у цьому дослідженні не розглядався.

У межах цього контент-аналізу розглянуті такі аспекти зображення жінок АТО в засобах масової інформації: 1) офіційна позиція силових структур щодо участі жінок в АТО; 2) ставлення чоловіків до жінок в армії; 3) гендерні ролі; 4) образи жінок АТО в медіа; 5) потреби жінок в АТО; 6) проблеми, з якими стикаються жінки, що беруть участь в антитерористичній операції на Донбасі. Це дозволить зрозуміти, який образ жінки в АТО формується для широкого загалу, його детальність та правдивість.

3.4.1. Ставлення до жінок в армії та розподіл гендерних ролей в АТО

Позиція жінок в армії значною мірою залежить не лише від законодавства, але й від ставлення головнокомандування до участі жінок у військовій службі. Офіційна позиція представників силових структур щодо жінок в армії неоднозначна і на перший погляд доволі оптимістична: жінки в армії є, займають різні посади, в правах не обмежені. З 2014 року жінок призивають до військової служби відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу та про мобілізаційну підготовку і мобілізацію⁷²». Згідно з інформацією в ЗМІ, представники військових структур вважають, що в українській армії достатньо жінок, а їхні права й свободи не обмежені: їм «довіряють» не лише «традиційні» завдання (зв'язківці, медперсонал), але й «складні» «бойові» завдання. Щоправда, не уточнюють, які саме ці «бойові» завдання.

«Серед особового складу Збройних сил України достатньо жінок», - вважає тимчасово виконувач обов'язків командувача Нацгвардії Олег Гарчу. «Як свідчать факти, жінкам-військовослужбовцям у Нацгвардії можна довіряти виконання складних завдань», -

⁷² Жінки в АТО: умови мобілізації // Факти ICTV. 4 лютого 2015// <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1541549>

наголосив пан Гарчу, - «Окрім традиційних професій - зв'язківці, медперсонал – жінки так само виконують бойові завдання»⁷³.

Але на які посади беруть жінок в армію? Яку роботу доручають жінкам в АТО? З інших коментарів військовослужбовців в ЗМІ бачимо більш патерналістську позицію Міністерства Оборони щодо участі жінок в АТО – для жінок передбачені лише окремі професії поза зоною бойових дій:

«Бойові завдання – це не тільки з автоматом, це і установлення зв'язку, і виконання тих же медичних операцій, і обслуговування наших хворих і все інше в польових шпиталях. Тобто, прийняття, доставка», — зазначив речник АТО⁷⁴.

«Для жінок у Збройних силах досить багато спеціальностей, де вони можуть бути задіяні - зв'язок, матеріальне, медичне забезпечення. Також жінки можуть бути і не в самій зоні АТО, але в тих госпіталях і таборах, куди потрапляють поранені бійці⁷⁵».

«Більшість призваних жінок будуть проходити військову службу на медичних посадах, а також у підрозділах зв'язку та логістики⁷⁶».

У ЗМІ прямо не згадується про існування обмеженого переліку дозволених для жінок професій в армії, про те, за яким принципом жінкам дозволяють або не дозволяють обіймати певні посади в армії.

На відміну від головнокомандувачів, солдати мають більш егалітарні погляди на участь жінок в АТО (принаймні так їхні погляди висвітлені у деяких статтях та відео сюжетах про участь жінок в АТО):

«Звичайно хотілося б, щоб наші жінки і дівчата займалися іншими справами, але якщо людина відчуває, що вона повинна це робити, якщо у неї є таке бажання захищати свою країну, то я вважаю це не важливо, якої вона статі».

«Дівчата і війна це несумісні речі. Але це відповідь всім скептикам. З ними ми можемо тільки перемогти, але не програти⁷⁷».

Більше того, сама присутність жінок на війні може сприйматися солдатами як мотивуючий фактор:

⁷³ Керівник Нацгвардії: жінкам можна довіряти складні завдання // BBC Україн. 31 липня 2015// http://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/07/150731_rl_army_women

⁷⁴ Тепер під призов потраплять і жінки // Страйк. 20 січня 2015 // <http://firstsocial.info/news/teper-pid-prizov-potraplyat-i-zhinki>

⁷⁵ Мобілізація для жінок буде добровільною - військовий експерт // Слово і діло. 21 січня 2015 // <http://www.slovovidilo.ua/articles/7007/2015-01-21/mobilizaciya-dlya-zhencshin-budet-dobrovolnoj--voennyj-ekspert.html>

⁷⁶ У ГЕНШТАБІ ПОВІДОМИЛИ, ЯКИХ ЖІНОК МОЖУТЬ МОБІЛІЗУВАТИ В АТО // 5 канал. 4 лютого 2015// <http://www.5.ua/ato-na-shodi/y-genshtabi-povidomili-yakih-jinok-mojyt-mobilizyvati-v-ato-69175.html>

⁷⁷ Українські жінки розповіли, чому вони пішли воювати в АТО // ТСН. 29 вересня 2014 // <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-zhinki-rozpovili-chomu-voni-pishli-voyuvati-v-ato-371067.html>

«Коли бачиш довкола багато дівчат, це змушує тебе самого зібратися і бути на рівень сильнішим, тому що, якщо вони це все витримують, то і ми маємо. Тому що самому нити – це позорно. І розумієш, наскільки люди можуть бути разом...⁷⁸».

ЗМІ зазвичай акцентують увагу на доброзичливому і турботливому ставленні солдатів до жінок, які воюють з ними. Журналісти навіть підготували низку зворушливих повідомлень про те, як солдати вітали жінок в АТО. Зі слів солдаток та медиків АТО: «Ставлення хлопців було чудовим⁷⁹», «Нема якогось вульгарного ставлення. Для всіх – сестра⁸⁰».

Із зображеного в медіа також бачимо, що традиційні гендерні ролі мають тенденцію відтворюватися також і на війні: чоловіки – захисники, жінки – ті, яких захищають. Чоловіки – сильні, а жінкам – поблажки. Приблизно в половині статей, в яких піднімалося це питання, респондентки сприймають це як належне і цінують чоловічу турботу.

«Ставилися до мене, як до сестри. Ти їхня сестра і все, вони тебе там оберігають, всілякі поблажки роблять... Ставлення хлопців було чудовим. Уявіть собі, їх там купа, а я одна або двоє нас. Про таке можна мріяти», – жартує медсестра.⁸¹

«Коли ми їхали на завдання, наші чоловіки намагались мене не пускати наперед, тільки позаду під наглядом. Я відчувала себе захищеною серед них – одна жінка, як не як, і вони берегли мене, як могли»⁸².

«Деякі солдати демонструють турботливе ставлення до солдаток... командири намагались будь-яким чином захистити її»⁸³.

«Звичайно, коли завдання дуже серйозні і ніхто не знав, чим вони закінчатся, деякі хлопці виступали проти, щоб жінки туди їхали, бо хвилюються»⁸⁴.

Таке ставлення до жінок швидше за все викликає у пересічного читача схвалення і повагу до чоловіків-солдатів. Проте турботливе ставлення часом може межувати з упередженням стосовно жінки, недооцінкою її спроможності бути військовою і виконувати традиційно «чоловічі» завдання на рівні з чоловіком. Тоді як деяким учасницям АТО

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Лаб'як І. Жінки в АТО: три історії // Galnet. 10 листопада 2014 // <http://galnet.org/newsticker/222311-zhinky-v-ato-try-istoriji>

⁸⁰ Історії з АТО. Жінка з сектору правди // Репортер. 5 Червня 2015 // <http://report.if.ua/gazeta/akcent/istoriyi-z-ato-zhinka-z-sektoru-pravdy/>

⁸¹ Лаб'як І. Жінки в АТО: три історії // Galnet. 10 листопада 2014 // <http://galnet.org/newsticker/222311-zhinky-v-ato-try-istoriji>

⁸² АТО очима жінки. Франківчанка розповіла про війну на Сході // РАЙ. 17 серпня 2015 // <http://trkrai.com/?m0prm=25&showItem=13564>

⁸³ Peterson N. Meet Ukraine's Women Warriors // The Daily Signal. August 11, 2015 // <http://dailysignal.com/2015/08/11/meet-ukraines-women-warriors/>

⁸⁴ Жінка в зоні АТО: полтавка разом з коханим служить добровольцем // Коло. 8 жовтня 2014 // <http://kolo.poltava.ua/novini-poltava/alla-fedorchenko-23244.html>

подобається бути під захистом чоловіків, інші ж прагнуть бути з чоловіками на рівних. Слід зазначити, що з поданого у ЗМІ, вони доволі успішні в цьому.

« - Як хлопці ставляться до жінки на війні?

- Це залежить від людини. Але іноді жінці доводиться долати подвійні стандарти, щоб довести, що вона професіонал, солдат. Ті жінки, які довели свій професіоналізм, вони користуються неймовірною повагою⁸⁵».

«Міхейченко похвалив Юлію за мужність в бойових ситуаціях та за її навички солдата. Проте у нього є певні побоювання щодо жінок в бою: «В цілому, я особисто думаю, що на війні жінки не повинні саме воювати», - сказав Міхейченко. Важко дивитися, як їх ранять та вбивають. «З іншого боку, - додав він, - вони мобілізують чоловіків своєю хороброю поведінкою і додають їм сміливості. Тоді чоловіки не дозволяють собі показувати боягузтво»⁸⁶.

«Нема якогось вульгарного ставлення. Для всіх – сестра. Звісно, є прихильники, квіти, подарунки, зізнання. Але приходять час і вони розуміють, що це смішно»⁸⁷.

Спостерігається тенденція, що відмінності у ставленні до гендерних ролей в армії пов'язані, зокрема, з професією жінки на війні: солдатки частіше говорять про рівність між чоловіками і жінками на війні і добиваються поваги й ставлення до себе як до побратима. Медсестри і психологи демонструють більш традиційне ставлення до розподілу гендерних ролей і приймають турботу солдатів. Так само як належне вони сприймають те, що їм не потрібно/вони можуть не бути в такій же фізичній формі, як чоловіки. Проте це лише спостереження щодо образів жінок АТО, зображених у засобах масової інформації.

3.4.2. Образи жінок в АТО

На основі проаналізованого матеріалу доцільно виділити три основні образи жінки в АТО, які зображені в засобах масової інформації:

- 1) Жінка-воїн;
- 2) Турботлива помічниця;
- 3) Революціонерка.

Жінка-воїн. Це образ солдатки, яка воює на рівних з чоловіками. Вона живе в однакових з чоловіками умовах, виконує «чоловічі» завдання: стріляє зі снайперської

⁸⁵ Марія Берлінська: дайте жінкам можливість легально захищати Батьківщину // Громадське радіо. 04 липня 2015 // <http://hromadskeradio.org/gromadska-hvylya/mariya-berlinska-dayte-zhinkam-mozhlyvist-legalno-zahyshchaty-batktivshchynu>

⁸⁶ Peterson N. Meet Ukraine's Women Warriors // The Daily Signal. August 11, 2015 // <http://dailysignal.com/2015/08/11/meet-ukraines-women-warriors/>

⁸⁷ Історії з АТО. Жінка з сектору правди // Репортер. 5 Червня 2015// <http://report.if.ua/gazeta/akcent/istoriyi-z-ato-zhinka-z-sektoru-pravdy/>

гвинтівки, з кулемета, керує військовою машиною, виносить поранених з поля бою під кулями тощо. Вона сильна й емоційно стабільна, користується авторитетом серед побратимів.

«Вони професійно тримають в руках зброю. Вони не бояться дивитися у вічі смерті і можуть конкурувати з найпідготовленішими бійцями. Вони знаються на всіх видах захисту та озброєння... На час війни вони лишили своїх дітей, свої сім'ї, власний бізнес...⁸⁸».

Така жінка добивається від чоловіків на війні поваги, довіри і ставлення до себе як до солдата на рівних з чоловіками: «Я такий же боєць, як інші⁸⁹». Таких жінок в ЗМІ називають «рятівниця», «захисниця», «смілива», «хоробра», «боєць», «мужня Афіна⁹⁰», «богиня війни⁹¹». Проте в більшості статей та відео сюжетах до образу «амазонки» - суворої і сміливої солдатки - журналісти намагаються прямо чи опосередковано додати елемент жіночності. Це може бути або опис прикрас, які носить снайперка, вечірня шовкова сукня на кулеметниці⁹², згадка про дітей або фотографія солдатки у вінку з квітів тощо.

"- Я помню тебя такой феечкой, в платье и на каблучках..

- Но я же военнослужащий, я не могу ходить на работу без формы", – отвечает лейтенант Таня, взмахивая ресницами и сбрасывая очередной телефонный звонок⁹³».

«Однією з солдатів була 22 –річна Юлія. Вона щойно повернулася з окопів і стояла з автомата Калашникова, перекинутим через плече, поки вона розмовляла і сміялися разом з іншими. Темне чорне волосся Юлії було зібране на потилиці, але воно виглядало трохи незібраним і розтріпанним. Вона була вдягнена в бронезилет, камуфляжні штани, відрізані нижче коліна та високі чорні армійські черевики. Її прикраси були простими - срібне намисто, срібні сережки в мочках вух та чорна сережка у вусі зверху. На правому зап'ясті вона мала два ткані браслети, а на вказівному пальці лівої руки – кільце⁹⁴».

⁸⁸ Жінки-військові у зоні АТО воюють на рівні з чоловіками // ТСН. 9 листопада 2014// <http://tsn.ua/video/video-novini/zhinki-viyskovi-u-zoni-ato-voyuyut-na-rivni-z-cholovikami.html>

⁸⁹ Лаб'як І. Жінки в АТО: три історії // Galnet. 10 листопада 2014 // <http://galnet.org/newsticker/222311-zhinky-v-ato-try-istoriji>

⁹⁰ Жінки-військові у зоні АТО воюють на рівні з чоловіками // ТСН. 9 листопада 2014// <http://tsn.ua/video/video-novini/zhinki-viyskovi-u-zoni-ato-voyuyut-na-rivni-z-cholovikami.html>

⁹¹ Там само

⁹² Хоробрі серця. Анна Стецько // 1+1. 29 вересня 2014 // <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-zhinki-rozpovili-chomu-voni-pishli-voyuvati-v-ato-371067.html>

⁹³ Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

⁹⁴ Peterson N. Meet Ukraine's Women Warriors // The Daily Signal. August 11, 2015 // <http://dailysignal.com/2015/08/11/meet-ukraines-women-warriors/>

Турботлива помічниця. Напевне найкрасномовнішою ілюстарцією такого образу жінок в АТО буде підзаголовок однієї статті: «Жінки рятують поранених, годують і одягають бійців⁹⁵»... Жінки в АТО – це не лише бійці і амазонки, але й турботливі й чуйні солдатки, медики, психологи, фотографи та ін. Вони піклуються про бійців, допомагають їм та підтримують своєю працею і присутністю. Вони більш «жіночні», більш схильні дотримуватися традиційного гендерного поділу праці. Такі жінки проходять однакову бойову підготовку разом з чоловіками, разом перебувають в небезпечних зонах, живуть у спартанських умовах, мають бронежелез і зброю, але вони «звичайно» не мають таких же навантажень і завдань на фронті. Часто вони виконують небойові завдання: працюють в канцелярії, на складі, кореспондентами, медсестрами тощо.

«Інна нарівні з чоловіками проходить навчання, освоюючи тактичні навички і підвищуючи фізпідготовку. Але виконувати бойові завдання нарівні з чоловіками дівчині не доведеться. На службі їй довіряють матеріальне забезпечення бійців... «Звичайно, фізичне навантаження у мене менше, ніж у хлопців, але по частині вогневої підготовки у нас один норматив⁹⁶».

«...Будем хоть кашу им варить, форму зашивать, потому что это мужчины, которым государство ничем не помогало⁹⁷».

«...Серед обов'язків дівчат із «Січі» – займатися канцелярською роботою. Кажуть, хлопцям просто не вистачає часу вести певні записи, обліки. А робити це дуже важливо⁹⁸».

«...її завдання зробити так, щоб у прикордонника в потрібний момент не здригнулася рука і він зумів вистрілити в порушника кордону. «Найчастіше ми спокійно розмовляємо з людьми, намагаємося зрозуміти, про що вони думають, що їх турбує⁹⁹».

⁹⁵ Українські жінки йдуть в загони добровольців: "Почуття страху в гарячих точках відключається" // Сегодня. 13 червня 2014 // <http://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/Ukrainskie-zhenshchiny-idut-v-otryady-dobrovolce-CHuvstvo-straha-v-goryachih-tochkah-otklyuchaetsya-.html>

⁹⁶ Українські жінки йдуть в загони добровольців: "Почуття страху в гарячих точках відключається" // Сегодня. 13 червня 2014 // <http://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/Ukrainskie-zhenshchiny-idut-v-otryady-dobrovolce-CHuvstvo-straha-v-goryachih-tochkah-otklyuchaetsya-.html>

⁹⁷ Жінки-військові у зоні АТО воюють на рівні з чоловіками // ТСН. 9 листопада 2014// <http://tsn.ua/video/video-novini/zhinki-viyskovi-u-zoni-ato-voyuyut-na-rivni-z-cholovikami.html>

⁹⁸ Жінка в зоні АТО: полтавка разом з коханим служить добровольцем // Коло. 8 жовтня 2014 // <http://kolo.poltava.ua/novini-poltava/alla-fedorchenko-23244.html>

⁹⁹ Українські жінки йдуть в загони добровольців: "Почуття страху в гарячих точках відключається" // Сегодня. 13 червня 2014 // <http://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/Ukrainskie-zhenshchiny-idut-v-otryady-dobrovolce-CHuvstvo-straha-v-goryachih-tochkah-otklyuchaetsya-.html>

«...А з іншого боку, добре, що я була поруч. Це підтримка. По-перше, психологічна. Поспілкуватися, обмінятися думками, почути жіночий голос – це дуже важливо¹⁰⁰».

Те, що деякі жінки мають більш традиційні функції на фронті – дехто називає їх «допоміжними» - помітно лише при глибшому аналізі, тоді як меседж, який знаходиться на поверхні у статтях та сюжетах про учасниць АТО, говорить про те, що усі учасниці АТО - героїні. Саме знаходження жінки в армії, в бойових умовах, поблизу поля бою або й в самому бою подається як прояв сміливості, героїзму і патріотизму. Медіа майже не розрізняють жінок в АТО, які працюють в канцелярії, та тих, які стріляють з гвинтівки або під кулями виносять поранених з поля бою, – немає головних та другорядних або «допоміжних» ролей, які можуть виконують жінки в АТО. Наскрізною ідеєю усіх статей і сюжетів про жінок і про українську армію загалом є те, що кожен, хто там знаходиться – герой, кожен робить свій внесок у розв'язання конфлікту, стримування ворога, налагодження миру і цей внесок є цінним.

Революціонерка. Ця категорія об'єднує декількох жінок, діяльність яких в АТО має революційний та інноваційний характер. Це реформаторки й інноваторки, вони ламають старі схеми й стереотипи, розвивають нові військові галузі, знаходяться на одному ієрархічному щаблі з чоловіками в армії, а їхні імена й історії загальнонопізнавані. Серед таких жінок військова Надія Савченко (448 000 укр. та 607 000 рос. результатів пошуку google), радниця міністра оборони та волонтер Тетяна Ричкова (331 000 рос + 4 680 укр.), керівниця центру авіарозвідки Марія Берлінська (540 000).

Надія Савченко – найвідоміша українська військова і учасниця АТО. Історія Надії ілюструє проблеми, з якими стикаються жінки в українській армії та є прикладом гендерних стереотипів про жінку на війні. Проте образ Надії Савченко в українських медіа – це революційний образ, який є не лише символом героїзму українського солдата, але й прикладом руйнації гендерних стереотипів щодо жінок на війні.

Для того, щоб стати професійним солдатом, Надії довелося подолати безліч стереотипів та бюрократичних перешкод, які здебільшого були пов'язані з упередженим ставленням чоловіків військовослужбовців до професійності жінки в армії.

На КПП говорили: «В армії дівчат немає, тим більше в авіації». На що Надія відповідала: «Неправда, є». І на четвертий рік все ж домоглася прийому у генерала, який попередив: «Якщо хочеш вчитися, відслужи рік в армії».

¹⁰⁰ Жінка в зоні АТО: полтавка разом з коханим служить добровольцем // Коло. 8 жовтня 2014 // <http://kolo.poltava.ua/novini-poltava/alla-fedorchenko-23244.html>

«Приїхавши подавати документи, почула від чоловіків з великими зірками на погонах: «У тебе є одна проблема - ти дівчина». Надія відповіла: «А за штурвалом літака чим потрібно думати - головою або тим, що між ніг?»».

ЗМІ чітко підкреслюють «унікальність» місця Надії в армії, як жінки:

«Надія Савченко була єдиною жінкою на льотному факультеті Харківського університету повітряних сил у 2005 році»¹⁰¹.

«Надія Савченко була єдиною жінкою-солдатом серед миротворчих сил України в Іраку»¹⁰².

«Єдина жінка, яка в Ірак приїхала на чоловічій посаді»¹⁰³.

Щоправда, це тексти написані вже після того, як Надія потрапила в полон. Поки вона виборювала своє місце в Харківському університеті повітряних сил та в армії, її історією не цікавилися.

Унікальною зображується й роль Надії у війні – вона найвідоміша професійна військова у цій війні. Вона - солдат, який нічим не поступається чоловікам-солдатам: ні рівнем фізичної підготовки, ні емоційною стабільністю, ні участю у складних військових операціях.

«Їздила на патрулювання, ходила в наряди, не очікувала ніяких поблажок. Я не жінка, я - солдат», - не раз повторювала, коли хтось із хлопців намагався бути з нею джентльменом. Вона добре знала - сама вибрала таку професію, тому сама буде нести свій автомат».

«На одному шикуванні вона казала: я - жінка, несучи тягар військової служби, а тут деякі чоловіки не можуть справитись із собою», - ставила себе в приклад, як бойового офіцера»¹⁰⁴.

ЗМІ показують Надію не лише як фізично сильного і витривалого солдата, але й як добру людину з сильним характером та гострим почуттям справедливості. Про позитивні особисті й професійні якості Надії свідчать її шкільні й армійські прізвиська. В школі вона була «Ксена - воїн» - смілива, вперта. «Якщо вона вважала щось несправедливим, завжди

¹⁰¹ Шидловська Є. П'ять історій про Надію Савченко // ВВС Україна. 17 квітня 2015 //

http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/04/150306_savchenko_impressions_she

¹⁰² Сінделар Д. Українська льотчиця Надія Савченко. Де що з біографії // Радіо свобода. 11 квітня 2014 //

<http://www.radiosvoboda.org/content/article/25453913.html>

¹⁰³ Фрагмент з книги Надії Савченко. «Сильне ім'я Надія» // Історична правда. 28 червня 2015 //

<http://www.istpravda.com.ua/blogs/2015/07/28/148497/>

¹⁰⁴ Шидловська Є. П'ять історій про Надію Савченко // ВВС Україна. 17 квітня 2015 //

http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/04/150306_savchenko_impressions_she

боролась і відстоювала свої погляди¹⁰⁵». В армії вона – «пуля» - «Рішуча дівчина... мала владний голос, чітко командувала людьми, і люди реально слухались її команд. Видно було, що вона мала авторитет¹⁰⁶». Тобто Надія не просто інтегрована у військові сили і на рівних виконує військові завдання, але ця жінка також займає не останнє місце в ієрархічній структурі армії (в «чоловічому світі»): користується авторитетом і успішно виконує керівні функції.

Тобто Надія – це виняток в армії не лише за ознакою статі, але й за своїми людськими якостями. Вона приклад професійності і людяності в армії, що скидається більше на оксюморон, оскільки такими позитивними характеристиками українська армія не відзначалася до початку війни.

Більше того, ЗМІ презентують Надію як жінку, якій довелося пройти через більші випробування, ніж звичайним солдатам. Вона потрапила в полон і стала політичним в'язнем. З часом образ військової жінки змінився на образ героїні, жертви політичних репресій та символ боротьби проти режиму, боротьби за свободу.

«НАДІЯ САВЧЕНКО - УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРОЙ, ЯКОГО ПОТРІБНО ВРЯТУВАТИ¹⁰⁷».

Її ототожнюють з великими воїнами і політиками - відомими чоловіками, жертвами режиму, борцями і переможцями.

«Таким чином, в останні тижні, Надія Савченко, за прикладом багатьох своїх співвітчизників, відомих або анонімних, з російських чи радянських часів, розпочала нову боротьбу: тюремні нотатки. Зі своїх тюремних камер, Сахаров, Вацлав Гавел, Лех Валенса, Паділья, змусили похитнути не менш впевнені у собі і зарозумілі режими, ніж сьогоденній нео-царистський режим у Москві¹⁰⁸».

Ми ж можемо розглядати приклад Надії Савченко і як приклад унікальної жінки героїні в структурі української армії, і як приклад жінки-революціонерки на політичній арені. Вона успішно долала стереотипи і бюрократичні перешкоди стосовно участі жінки у військових операціях, а також стереотипи про жінку як «слабку стать». Окрім того, вона політично активна жінка: перебуваючи у в'язниці в Росії, Надія стала депутатом Верховної Ради України, практикує різноманітні методи політичної боротьби (голодування, промови, книги, листи). Надія Савченко – це чи не найяскравіший символ боротьби України проти ворога. На засіданнях суду в Москві Надія говорить лише українською, вдягає національний

¹⁰⁵ Там само

¹⁰⁶ Там само

¹⁰⁷ НАДІЯ САВЧЕНКО ПЕРЕБУВАЄ У ВОРОНЕЗЬКОМУ СІЗО, І ТІЛЬКИ МИ МОЖЕМО ЇЇ ВРЯТУВАТИ // ТСН // <http://savesavchenko.tsn.ua/>

¹⁰⁸ Надія Савченко: Війна, полон, викрадення, тюрма, голод у в'язниці та поза нею // Українська правда. 11 травня 2015 // <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/05/11/7067480/>

одяг або одяг з національною символікою, демонструє мужність, непокору і переконання в своїй правоті.

Тетяна Ричкова – відома як радниця міністра внутрішніх справ України та успішна волонтерка. Влітку 2014 року ЗМІ зображали Тетяну як успішну волонтерку, вірну і сильну дружину добровольця АТО та просто “красиву жінку”. В образі Тетяни бачимо емансиповану жінку, яка виконує радше егалітарні гендерні ролі: вона соціально активна, публічна, смілива, регулярно їздить в зону бойових дій.

«Решать проблемы армии предприниматель Татьяна решила после того, как её муж ушёл добровольцем на передовую. Жена бросила работу и вместе с родителями потратила на обмундирование бойца все сбережения: «Всё началось с того, что в марте муж ушёл добровольцем в армию. Я приехала в часть, увидела, что у них всего не хватает... И я начала помогать армии. Теперь уже всей. Насколько хватает сил, возможностей, времени¹⁰⁹».

«...Вона продала свою пекарню і дачу в сусідньому Дніпропетровську, щоб стати постачальником припасів для збройних сил України. Відтоді вона живе в дорозі, перетнувши зону військових дій¹¹⁰».

Разом з тим її образ все ж базується на традиційному образі жінки: Тетяна піклується й забезпечує комфорт і добробут не лише свого чоловіка, але й всієї 25 бригади. Жіночна, з нафарбованими очима, накладними віями та манікюром, вона забезпечує бійців одягом та їжею – виконує так звану «допоміжну» або «обслуговуючу» функцію, що є типовим для традиційного жіночого образу. Сім'я Тетяни фактично втілювала образ нової української сім'ї: він захищає країну, а вона підтримує чоловіка на війні й забезпечує армію. Вони фактично працюють пліч-о-пліч над спільною справою – зміцнення сил АТО і забезпечення миру в країні.

Після смерті Тетяниного чоловіка, образ Тетяни в засобах масової інформації остаточно трансформується в образ сильної і професійної жінки інтегрованої в чоловічий світ, яка приймає рішення, дає поради чоловікам, вимагає і добивається від них дій і змін в керівництві армією. У ЗМІ Тетяна більше не турботлива дружина і мати, не піклувальниця – вона реформатор.

¹⁰⁹ Федоркова Т. Помощь армии. Как это делают украинцы // Mediaport. 24 червня 2014 // <http://www.mediaport.ua/pomoshch-armii-kak-eto-delayut-ukraincy>

¹¹⁰ Mashable: Історія жінки, яка стала товаришем і "янголом-охоронцем" для бійців АТО // ТСН. 24 вересня 2014 // <http://tsn.ua/ukrayina/mashable-istoriya-zhinki-yaka-stala-tovarishem-i-yangolom-ohoroncem-dlya-biyziv-ato-370397.html>

«Сейчас ее задача – «делать реформы». Эту фразу она повторяет так часто, что понимаешь: это – ее новая цель, как раньше было с касками и бронежилетами для бойцов 25-ой бригады... «Объективно оценив это все, я пришла к Степану Тимофеевичу (Полтораку – УП) и сказала, что мне бы больше хотелось делать реформы. Мы разделили все зоны ответственности, поделили на проекты – логистика, питание, программное обеспечение. Я курирую эти процессы, а как координатор, собственно, занимаюсь проектом реформы департамента закупок. И пробиватель (улыбается)¹¹¹».

Її син живе в Дніпропетровську, а вона більшу частину часу проводить в Києві або на передовій. Вона єдина «дієва» жінка в міністерстві. Займає «чоловічу» посаду, має вплив на прийняття рішень в міністерстві оборони, робить реформи, їздить на передову, дружить з солдатами, знає про їхнє життя і потреби більше, ніж багато «паркетних генералів» міністерства.

У медіа Тетяну називають: «Танька-поліграф¹¹²», «дівчинка-танк¹¹³», «предводительница киевской хунты¹¹⁴», «авторитет на фронте¹¹⁵», «янгол-охоронець» для бійців АТО¹¹⁶, що вказує на авторитетність Ричкової як серед бійців, так і серед командування АТО.

Тетяна добре інтегрована в «чоловічий» світ армії, але разом з тим, вона не демонструє активної підтримки ідеї щодо кращої інтеграції жінок в армію. Ричкова дещо зверхньо висловлюються щодо жінок на лінії фронту:

«Давай я тебе расскажу про женщин на фронте. У нас по законодательству женщина на фронте может быть в бригаде, для нее должен быть отдельный санузел, отдельные спальные места. А где ты там "отдельно" что возьмешь? Поэтому женщин на фронт и не берут – потому что это очень проблематично. В моей 81-й бригаде есть очень хорошая девочка-медик. Так вот, ее привезли на фронт на один день. Нашли ей

¹¹¹ Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

¹¹² Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

¹¹³ "В Минобороны меня назвали девочкой-танком, но штатное расписание для ВДВ изменили", - волонтер Татьяна Рычкова обеспечила украинских десантников танками. ВИДЕО // Цензор.Нет. 3 листопада 2014 // <http://censor.net.ua/v310092>

¹¹⁴ Танины война и мир. // Укрінформ. 11 листопада 2014 // http://www.ukrinform.ru/rubric-lastnews/1727128-tanini_voyna_i_mir_1683033.html

¹¹⁵ Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

¹¹⁶ Mashable: Історія жінки, яка стала товаришем і "янголом-охоронцем" для бійців АТО // ТСН. 24 вересня 2014 // <http://tsn.ua/ukrayina/mashable-istoriya-zhinki-yaka-stala-tovarishem-i-yangolom-ohoroncem-dlya-biyciv-ato-370397.html>

розовенький домик, все превосходненько. Реально розовый, выкрашенный в розовый! Там есть горячая вода, туалет. Как раз для девочки-медика. Повесили ей игрушки плюшевые. Все подготовили для ее приезда. Починили трубопровод. Она приехала, а у нас обстрел. Она говорит: «Пацаны, я не могу, отвезите меня назад в Дружковку, я тут не останусь». А я хожу с разведосами на передовую, с ссыкунами сажусь в МТЛБ и еду. Они уже привыкли и говорят: «Слава Богу, ты приехала, у нас для тебя боевая задача». Я говорю: «Понял, принял, погнали»¹¹⁷.

Проте, не зважаючи на успішне виконання традиційно “чоловічих” ролей і нетипового для традиційного образу жінки стилю життя: без чоловіка, серед чоловіків, на передовій, не плаче, дитиною не займається, Тетяна все ж не втілює типовий образ «жінки-воїна» або «амазонки». Окрім своєї реформаторської діяльності, вона залишається розрадницею і підтримкою для солдат на передовій.

«Представляешь, какое психологическое состояние у пацанов? Я к ним приезжаю, начинаю шарики-фонарики, вот вам конфеточки, пошли погуляем, пройдемся, какие вы молодцы – цыганочка с выходом. Мы обсуждаем, что угодно: рождение коз в селе, новые посевные. О чем мы только не говорим¹¹⁸» .

Тобто, образ Тетяни – це образ однієї з небагатьох жінок в АТО й в Міністерстві оборони, яка поєднує в собі традиційно чоловічі авторитет, реформаторську діяльність й активність поза межами сім'ї та традиційно жіночу турботливість:

«.. – Да и вообще, сильная ты. Но все же, как тебе удалось стать авторитетом на фронте?

– Потому что я никогда ничего не боялась. Потому что я с ними на выполнении всех боевых заданий. У них беда – я рядом с ними, и они просто знают, что я с ними. Один раненный боец, который вернулся с Саур-Могилы, спал дома после ранения и после госпиталя. Ему жена дома устроила скандал. Почему? Потому что ему приснился сон, что их обстреляли, что он просыпается где-то в какой-то темной яме, и он один. И начинает кричать «Таня!» – потому что знает, что Таня обязательно будет рядом, когда надо. Он говорит: «Я знаю, что ты должна быть где-то рядом, что ты приедешь, что ты вывезешь и добьешься». Поэтому..¹¹⁹».

¹¹⁷ Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

Марія Берлінська – аеророзвідниця, учасниця АТО і засновниця Центру підтримки авіарозвідки. Це представниця молодого покоління, яка в 27 років взяла участь в бойових діях на Сході, свого часу була чи не єдиною аеророзвідницею на БПЛА в АТО та стала засновницею і керівницею центру підтримки аеророзвідки.

Одна з особливих характеристик Марії – це вік. Медіа формують романтичний образ ще зовсім молоді¹²⁰ студентки Києво-Могилянської Академії, яка під час навчання їде воювати на Схід.

Марія Берлінська обстригла довгу темно-русяву косу, роздобула бронезилет і втекла з магістратури Києво-Могилянської академії на фронт. У зоні АТО вона стала фахівцем з аеророзвідки і під час польотів багато разів потрапляла під обстріл¹²¹.

Проте, важливо зазначити, що в ЗМІ Марія - це не лише свідомо громадянка, але й сумлінна студентка. В перервах між поїздками в АТО взимку 2014/2015 року, вона здає сесію і навіть успішно захищає магістерську роботу. На фотографіях та у відео сюжетах Марія без макіяжу та з короткою стрижкою, проте журналісти все ж знаходять спосіб підкреслити її жіночність: показують розмову з батьками, називають милою дівчиною з незвично серйозним поглядом сіро-зелених очей¹²².

Молода студентка стала відома тим, що в армії вона займалася нетиповою для жінок й для української армії загалом справою – безпіотною аеророзвідкою. Марія відзначилася раціональним ставленням до своєї участі в АТО і пішла не на ту посаду, на яку брали (а не брали її на початку, як і багатьох жінок, в жоден з батальйонів), а на одну з затребуваних позицій фахівця аеророзвідки – керувати безпілотниками.

«Я вважаю, що кожен має займатися тим, до чого в нього є хист і сили. Точно знаю, що я не якийсь там мегабоєць, я не можу вирвати сталь зубами, але знаю, що можу вчитися і можу організовувати якісь процеси. А отже, можу бути корисною армії. Так і почалося.¹²³»

З часом образ Марії трансформувався в більш революційний: 27-літня студентка, одна з небагатьох, взялася виправляти недоліки системи аеророзвідки в Україні та ефективності української армії на Донбасі. Марія зібрала команду, здобула підтримку

¹²⁰ Перший національний (2015) Подорожні. Марія Берлінська // <https://www.youtube.com/watch?v=ADjKqOGGwbA>

¹²¹ 26-річна “айдарівка” Марія Берлінська: побачивши нас, люди ховалися... і тільки діти вітально махали нам ручками і бігли слідом // Вікна. 24 жовтня 2014 // <http://vikna.if.ua/news/category/ua/2014/10/24/23995/view>

¹²² Подорожні. Марія Берлінська. // <https://www.youtube.com/watch?v=tvq8Tpr0lxw>

¹²³ Жінки війни: Марія Берлінська, яка створила центр аеророзвідки // Insider. 21 вересня 2015 // <http://www.theinsider.ua/lifestyle/55fee8aeef8b5/>

декількох комерційних закладів та НаУКМА, заснувала й очолила центр підтримки аеророзвідки – нетипове ні для жінки, ні для студентки магістерської програми з юдаїки, ні для доброволиці АТО заняття.

«Друзі жартують: «Ти замість того, щоб просто заплатити інструктору за курс, створила цілий Центр». Так і є. Я побачила проблему з навчанням для себе, зрозуміла, що інші зацікавлені люди будуть стикатися з аналогічною ситуацією постійно. Держава системного навчання не проводить, волонтерські центри системного навчання не проводять... Системні курси з'явилися лише зараз, з моєї ініціативи. Підтягнулися люди, всіх об'єднала ідея і розуміння того, що без аеророзвідки, тобто "всліпу", неможливо виграти війну¹²⁴».

Центр є єдиною найбільш доступною навчальною платформою, яка готує кваліфікованих аеророзвідників для фронту і навіть частково забезпечує армію безпілотними літальними апаратами (БПЛА).

Окрім того, Марія одна з небагатьох жінок та учасниць (та учасників) АТО, яка говорить про проблеми жінок в АТО. Вона активно відстоює позицію розширення прав жінок в АТО, серед яких збільшення кількості дозволених професій для жінок в армії та, відповідно, легалізація їхнього статусу в АТО, виплати «бойових» і надання пільг учасника бойових дій.

«Мені часто кажуть, що війна – це не жіноча справа – це стереотип, тому що війна – взагалі не людська справа. Але, якщо вона прийшла до нас, то ми всі на рівних правах пішли захищати.... Часто буває так, що роботу виконує жінка, а на штатну посаду оформлений чоловік, який сидить в штабі. Ми маємо надати жінкам право легально захищати свою країну»¹²⁵.

Отже, образ Марії Берлінської – це ще один приклад образу революціонерки в АТО. Вона жінка, яка не лише інтегрувалася в українську армію, але й жінка, яка змінює її ззовні, забезпечуючи надання тих послуг та знань, які не може забезпечити держава.

3.4.3. Потреби і проблеми жінок в АТО

Інформація про **потреби** жінок АТО в українських медіа гендерно нейтральна. У статтях про жінок, які беруть участь в антитерористичній операції, доволі часто згадуються потреби солдатів, проте в узагальненому вигляді. Окрім того, жодна з інтерв'ююваних учасниць АТО не назвала потреби саме жінок в АТО, а в їх лексиці потреби армії ототожнюються з потребами чоловіків :

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Марія Берлінська: дайте жінкам можливість легально захищати Батьківщину // Громадське радіо. 04 липня 2015 // <http://hromadskeradio.org/gromadska-hvylya/mariya-berlinska-dayte-zhinkam-mozhlyvist-legalno-zahyshchaty-batktivshchynu>

«Якщо говорити за хлопців, які стоять на блокпостах інших добровольчих батальйонів, то вони теж стоять голі-босі. Дуже потрібен теплий одяг¹²⁶».

«Ще треба зимове взуття, бо у хлопців уже проявляються ознаки «окопної хвороби¹²⁷».

Потреби саме жінок, які беруть участь в АТО, майже не обговорюються в медіа. Лише в одній статті опосередковано згадується відсутність жіночої форми для солдаток української армії: «Вони носили форму іншого розміру, куплену чи то по інтернету, чи привезену волонтерами»¹²⁸, але це англійська стаття, написана американцем для іноземного журналу, тому абсолютна більшість громадян України навіть не бачили цієї інформації. Жодна зі статей та відео не згадують відсутності забезпечення жінок в армії військовою формою, засобами гігієни, відсутність спеціальних медичних послуг для жінок. Найчастіше згадуються вимоги до окремого житла для жінок. Лише одиниці обговорюють цю тему, і в багатьох з них говориться, що солдаткам забезпечили приватність й окрему кімнату.

«Спершу я жила в казармі з сімома хлопцями. Зараз у нас з Аллою окрема кімната¹²⁹».

«Я мала свою «кібітку», бо кімнатою її важко назвати, жила сама та якось привела її в кращий та комфортніший вигляд. Але ми завжди збирались на вечерю в одному місці — ніхто не сидів собі окремо¹³⁰».

«Нашли ей розовенький домик, все превосходненько. Реально розовий, выкрашенный в розовый! Там есть горячая вода, туалет. Как раз для девочки-медика¹³¹».

«У меня отдельная комната. Мальчики сделали шикарный умывальник. Есть зеркало. Здесь я, у меня тут и аптека, и продуктовый склад¹³²».

¹²⁶ Жінка в зоні АТО: полтавка разом з коханим служить добровольцем // Коло. 8 жовтня 2014 // <http://kolo.poltava.ua/novini-poltava/alla-fedorchenko-23244.html>

¹²⁷ Яна Зінкевич, яка служить у зоні АТО: Спочатку запам'ятовувала обличчя врятованих людей, тепер – ні // Еспресо TV, вересня 2014 // http://espresso.tv/article/2014/09/12/chomu_ukrayinski_zhinky_vidmovlyayutsya_vid_myrnoho_zhyttya_ta_yidut_vo_yuvaty_na_donbas

¹²⁸ Peterson N. Meet Ukraine's Women Warriors // The Daily Signal. August 11, 2015 // <http://dailysignal.com/2015/08/11/meet-ukraines-women-warriors/>

¹²⁹ Історії з АТО. Жінка з сектору правди // Репортер. 5 Червня 2015// <http://report.if.ua/gazeta/akcent/istoriyi-z-ato-zhinka-z-sektoru-pravdy/>

¹³⁰ АТО очима жінки. Франківчанка розповіла про війну на Сході // РАЙ. 17 серпня 2015 // <http://trkrai.com/?m0prm=25&showItem=13564>

¹³¹ Титиш Г. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/>

¹³² Українські жінки розповіли, чому вони пішли воювати в АТО // ТСН. 29 вересня 2014 // <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-zhinki-rozpovili-chomu-voni-pishli-voyuvati-v-ato-371067.html>

Потреби жінок АТО в таких базових речах як форма, засоби гігієни, медичне обслуговування українські медіа не згадують.

Не зважаючи на те, що жінки повинні проживати в окремих приміщеннях, все ж багато з них живуть разом з чоловіками на фронті. Під час аналізу медіа текстів та відео не було виявлено негативних відгуків про спільний побут чоловіків та жінок, які служать в АТО. Не було знайдено ні звинувачень у легкій поведінці¹³³ з боку чоловіків, ні нарікань на незручності та домагання¹³⁴ зі сторони жінок. Щоправда, статті про АТО загалом та про побут чоловіків в даному дослідженні не розглядалися. З інформації в медіа, присвяченій жінкам в АТО, складається враження, що чоловіки і жінки гармонійно співіснують в одному приміщенні. Це навіть має свої переваги. «Спершу я жила в казармі з сімома хлопцями. Казали, як поселилася, то у них з'явився порядок¹³⁵.» Цікаво, що це питання зазвичай обговорювалося з ініціативи журналіста. Самі героїні сюжетів в інтерв'ю не згадували з власної ініціативи про спільний побут і своє ставлення до цього, особливо в негативному значенні, або принаймні цього не видно з інтерв'ю.

Тобто, для широкого загалу, в армії немає проблем з житлом. З прочитаного можна зробити висновок, що жінки забезпечені житлом, а якщо ні, то це не є проблемою. Співжиття з чоловіками сприймається жінками в АТО як частина військового побуту. Для когось він більш комфортний, для когось - менше, але всі вони знали, куди йшли і були готові до такого. Порівняно зі стресом бойових ситуацій і жаху, який вони бачать на війні, відсутність окремої кімнати не розглядається як суттєва проблема. І ймовірно є різниця між ставленням до спільного з чоловіками побуту між жінками, які служать в добровольчих батальйонах та жінками, які були мобілізованими. Наявного емпіричного матеріалу недостатньо, щоб проаналізувати це питання.

Інша проблема, з якою стикаються жінки АТО – це повернення додому. У процесі реінтеграції виникають складнощі на психологічному, побутовому й на бюрократичному рівнях. По-перше, солдатки повертаються з посттравматичним стресовим розладом. Якщо у статтях про чоловіків, які повернулися з АТО, ПТСД проявляється в більш різкій формі: гнів, агресія, дратівливість, алкоголізм, то у жінок він проявляється більше у вигляді почуття провини, жертвності, відстороненості:

¹³³ Типові стереотипи про поведінку жінок в армії.

¹³⁴ Типові стереотипи про поведінку чоловіків в армії.

¹³⁵ Історії з АТО. Жінка з сектору правди // Репортер. 5 Червня 2015// <http://report.if.ua/gazeta/akcent/istoriyi-z-ato-zhinka-z-sektoru-pravdy/>

«Перший тиждень, по приїзді додому, було дуже важко. Нам дали час для відпочинку, і я майже цілий тиждень пробула дома: нікуди не ходила і просто пролежала та просиділа на дивані, обмірковуючи все, що побачила там.¹³⁶»

«Я нахожусь на грани двох життів: життя там і життя сдесь. И понимаете, жизнь там, вот кто не побывал там, вот сложно описать... я иногда не могу подобрать слов, чтоб описать ту жизнь, которая происходит сейчас там. Есть пару человек, которых я вытащила в Илловайске и они у меня потом под Дебальцево погибли. То конечно в эти моменты, когда ты понимаешь, что ты нада там, то готов здесь все бросить и бежать туда, потому что на сегодняшний день там на самом деле нету никого¹³⁷».

«...там же наши остались.. как я сейчас пойду домой? Вы поймите правильно, но уже морально я не готова вернуться. Морально я живу там¹³⁸».

По-друге, в суспільстві бракує толерантності до бійців АТО, спостерігається нерозуміння суті ситуації на Сході, суті бойових дій і того, через що довелося пройти учасникам АТО. Після війни солдатки зустрічаються з негативним ставленням до них і мають проблеми з інтеграцією. Це негативне ставлення не має гендерних особливостей, воно не пов'язане з їх участю в АТО як жінок, а викликане їхньою причетністю до конфлікту. По-третє, в медіа вже зустрічаються перші згадки про бюрократичні проблеми, пов'язані з отриманням статусу учасниці бойових дій та, відповідно, відсутністю пільг для учасниць АТО. Лише в одному сюжеті героїня говорить про такі проблеми, хоча з інтерв'ю учасниць АТО знаємо, що отримати статус учасниці бойових дій бійцям добровольчих батальйонів не просто. А жінкам, які безпосередньо воювали – неможливо. Проте, інформації в медіа замало для того, щоб сформулювати усвідомлення цих проблем в суспільстві.

«Бувало приходиш кудись, де стоять у черзі хлопці у формі, а люди «а, що ви там воюєте?» — це так боляче слухати. Я була там, і знаю, наскільки це важко¹³⁹».

«Помню однажды выставили меня из трамвая потому, что у меня на сегодняшний день как бы документ есть, но это еще не подтвержденный документ, и я попыталась сказать, показать документ, что я участник АТО, многие начали возмущаться, что вот вы там устроили себе войнушку... И это очень больно и очень обидно, что на

¹³⁶ АТО очима жінки. Франківчанка розповіла про війну на Сході // РАЙ. 17 серпня 2015 // <http://trkrai.com/?m0prn=25&showItem=13564>

¹³⁷ Іловайськ. Точка неповернення. «Мурка». // Громадське ТВ. 30 серпня 2015 // <http://www.hromadske.tv/society/ilovaisk-tochka-nepovernennya-murka/>

¹³⁸ Жінки-військові у зоні АТО воюють на рівні з чоловіками // ТСН. 9 листопада 2014// <http://tsn.ua/video/video-novini/zhinki-viyskovi-u-zoni-ato-voyuyut-na-rivni-z-cholovikami.html>

¹³⁹ АТО очима жінки. Франківчанка розповіла про війну на Сході // РАЙ. 17 серпня 2015 // <http://trkrai.com/?m0prn=25&showItem=13564>

сегодняшний день одеситы так относятся... Я понимаю, что есть разные категории людей, но я просто вышла из трамвая и все...¹⁴⁰».

«Ти ніколи не отримаєш офіційний статус учасника війни», - сказала Бурлакова . Я не впевнена, що саме дає статус учасника бойових дій, але я бачу, що хлопці так пишався цим, і так, було б непогано мати такий статус офіційно.»

За даними Міністерства оборони України, 67,697 українським солдатам був наданий статус учасника АТО, з зазначенням зони, в якій виконувалася антитерористична операція. Цей статус дає певні переваги соціального забезпечення, а також право безкоштовного проїзду в громадському транспорті, першу чергу в отриманні житлової та земельних ділянок, 0% кредит для приватного будівництва і 75% знижку на комунальні послуги. Державні дані про кількість жінок, яким був наданий статус учасниці АТО не доступні на даний момент, хоча, за повідомленнями в українських ЗМІ, близько 25% від 250000 військовослужбовців України – жінки¹⁴¹».

¹⁴⁰ Іловайськ. Точка неповернення. «Мурка». // Громадське TV. 30 серпня 2015 // <http://www.hromadske.tv/society/ilovaisk-tochka-nepovernennya--murka/>

¹⁴¹ Peterson N. Meet Ukraine's Women Warriors // The Daily Signal. August 11, 2015 // <http://dailysignal.com/2015/08/11/meet-ukraines-women-warriors/>

Висновки

Питання забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві регулюються як загальним (Конституція України), так і спеціальним законодавством (Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»). Однак, якщо на декларативному рівні цінність рівних прав і можливостей жінок і чоловіків підтримується, вона далеко не завжди втілюється на практиці. Тому Україна посідає посередні місця у міжнародних звітах і не завжди виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання стосовно втілення гендерної політики (зокрема, у Цілях Розвитку Тисячоліття ООН). Незважаючи на приєднання до міжнародних угод та ухвалення національного законодавства про рівні права і можливості жінок і чоловіків, спостерігається брак політичної волі щодо реалізації гендерних перетворень, низьким є рівень представленості жінок у суспільному та політичному житті, значною проблемою є стійкість стереотипів щодо розподілу ролей чоловіків і жінок у суспільстві та сім'ї.

У публічному дискурсі для жінок очікуються передусім ролі, пов'язані із материнством і красою. Сексистська риторика продовжує бути актуальною для українських публічних осіб. Натомість жінки є видимими учасницями протестної активності, як засвідчили події на ЄвроМайдані 2013-2014 рр. Жінки виконували не лише репродуктивну працю (приготування їжі, прибирання, догляд за іншими членами суспільства тощо), а й стояли поряд із чоловіками на барикадах. Жінки ще із Майдану залучалися до парамілітарної діяльності, заснувавши кілька різноманітних жіночих сотень. Чимало активісток Майдану продовжили свою волонтерську діяльність або взяли участь у військових діях на Сході України, в АТО.

Однак питання участі жінок у збройних силах не є новим як для світової історії, так і для сьогодення. У військовій соціології вивчаються питання інтеграції жінок у збройні сили. Прихильники і прихильниці інтеграції жінок зазначають, що збройні сили перебувають у стані трансформації, тому фізична сила та агресія як традиційно «чоловіча» ознака втрачають важливе значення. Але більш вагомий аргумент – це справедливість, втілення ідеї рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Відповідно до Резолюції 1325 Ради безпеки (2000) підкреслюється важливість зміни бачення ролі жінок не тільки як жертв конфліктів, а й як учасниць розв'язання конфліктів і миротворчої діяльності на рівні із чоловіками.

Для збройних сил України, як і для ринку праці загалом, притаманне явище вертикальної і горизонтальної гендерної сегрегації. Поступово збільшується кількість жінок у військовій сфері, що відповідає загальносвітовим тенденціям розвитку держави. Однак зростання чисельності військовослужбовиць, передусім, служби за контрактом, пов'язують

радше з небажанням чоловіків займати малооплачувані посади. Жінки займають переважно так звані «фемінізовані» спеціальності: медперсонал, фінансисти, логістика, зв'язок. Працівниці збройних сил України стикаються із гендерною дискримінацією та упередженим ставленням із боку начальства. Так, згідно із результатами соціологічного опитування українських військовослужбовиць (2010) основними причинами гендерної дискримінації зазначено застарілі традиції та уявлення про роль і місце жінки у суспільстві, недосконалість нормативно-правової бази з питань захисту прав людини і громадянина (незалежно від його статі), відсутність дієвих механізмів впровадження ідей гендерної рівності та невідповідність гендерних стандартів Збройних Сил України соціальним потребам військовослужбовців.

Всього службу у Збройних силах України станом на початок жовтня 2015 року проходять близько 14,5 тис. жінок-військовослужбовців та 30,5 тис. працівниць Збройних сил. Майже 2 тис. з них – це офіцери, 35 жінок-військовослужбовців займають керівні посади в Міноборони, Генштабі та видах Збройних сил України. Станом на початок жовтня 2015 року участь у проведенні АТО взяли близько 1000 військовослужбовиць. Назва цього дослідження метафорично називається «невидимий батальйон», адже йдеться саме про жінок, які воюють (мобілізовані чи як доброволиці), але інтереси та потреби яких доволі часто ігноруються державою. Хоча, з іншого боку, за даним Міністерства внутрішніх справ України, до державних нагород у 2014 році представлено 3 жінки, а в 2015 році – 15 жінок. Відповідно до даних Міністерства оборони України, протягом 2014 року 10 жінок було відзначено державними нагородами України, а протягом 2015 року – 18 жінок-військовослужбовців і працівниць Збройних сил України.

Доступ жінок до збройних сил і військової служби регламентований кількома документами: тимчасовим переліком військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців; переліком посад офіцерського складу, на які можуть призначатися жінки, прийняті на військову службу за контрактом у добровільному порядку; переліком спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік. Ще однією із проблем правового статусу військовослужбовиць є те, що він регулюється не лише нормами військового законодавства, але й положеннями різних галузей права (наприклад, Кодексу законів про працю України). Відповідно до Кодексу законів про працю України забороняється застосовувати працю жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, залучати їх

до підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Тобто, питання доступу жінок до певних професій слід розглядати більш комплексно.

Збройні сили України мають розроблену гендерну політику, яка відповідає загальнодержавній гендерній політиці та передбачає забезпечення ефективного впровадження гендерного підходу у життєдіяльність війська для створення гарантій рівних прав та можливостей людини незалежно від її статі. Однак виникає проблема із сталістю механізмів і реалістичністю упровадження заявленої політики рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.

Загалом тема участі жінок у військових діях активно обговорюється у активістських середовищах. Точка зору щодо того, чи варто жінкам брати участь у бойових діях, різниться навіть серед гендерних дослідниць. Одні вважають, що жінки повинні мати рівні права і можливості в усіх сферах діяльності, у тому числі, в армії. Інші вважають, що війна - це «чоловічі ігри», схильність до насильства є складовою частиною чоловічої соціалізації і жінкам не варто брати в цьому участь.

Результати нашого емпіричного дослідження-опитування 42 жінок, які воюють в АТО, засвідчили основні проблеми, на які вказали майже всі респондентки: проблеми їхньої можливості приймати рішення в армії. Жінки фактично не допускаються до прийняття рішень у збройних силах. Чимало з них не є офіційно оформленими, і фактично, не мають можливості отримувати оплату за свою працю, а надалі не матимуть державних пільг, статусу учасниці бойових дій і всього, що з цього буде виходити. Інша проблема стосується того, що деякі жінки, які оформлені, вони є оформленими не на ті посади, якими фактично займаються. Тобто, їх обмежують, пояснюючи, що в штатних розписах немає цих посад для жінок. Окремі питання, які не обговорюються державою – це питання побутові: брак спеціалізованого медичного обслуговування для жінок, відповідних розмірів форми і взуття, незадовільні умови проживання. Фактично інфраструктура Збройних сил України облаштована під потреби чоловіків і виключає із армії жінок із їхніми специфічними потребами.

Експертні опитування надали можливість ретельніше оцінити ситуацію із інтеграцією жінок у збройні сили, доповнити думку учасниць «невидимого батальйону». Наприклад, одна із експерток зазначає про інтерналізовані самими жінками гендерні стереотипи: «Активно беручи участь в АТО, вони вважають, що їх функції, їх завдання є більш другорядними, порівняно з тим, що виконують чоловіки». Жінки далеко не завжди вірять у свої сили, аби йти на більш традиційно «чоловічі» професії. Експертки і експерти також

критично ставляться до обов'язкової військової строкової служби для чоловіків, пропонують певні альтернативи.

Жінки можуть використовуватися державою для пропаганди мобілізації, але постає питання подальшої їх долі: чи потім жінок фахово та успішно інтегрують у збройні сили, чи завернуть у домівки? Приклад нової поліції наводиться як такий, якому слід слідувати і щодо армії у питаннях залучення жінок. Окрім того, експертки зазначають про важливість надання жінкам відповідного статусу, а також підтримку бійчинь із боку жіночих організацій. Жінок потрібно буде більшою мірою залучати до сфери національної безпеки і прийняття рішень щодо оборони країни.

В українських медіа частіше можна зустріти оповіді про "героїв", притому з іменами і переліком подвигів, але рідко - про "героїнь". Аби дізнатися більше, яким чином зображують жінок на війні, було проведено якісний контент-аналіз 33 медій. Жінки АТО мають позитивний образ в медіа. Журналісти намагаються балансувати між чоловічними і жіночними характеристиками учасниць бойових дій, представляючи жінок АТО як гармонійне поєднання тендітності, краси, мужності, сили. Жінок описують як «тендітних», «войовничих», «красивих», «сміливих» «рятівниць» і «захисниць». Спостерігається героїзація і романтизація образу жінки в АТО: участь жінки в антитерористичній операції є героїчним вчинком не залежно від посади. Зустрічаються елементи зображення ролі жінки на фронті як допоміжної, підтримуючої функції для бійців. Разом з тим трапляються й образи жінок, які нічим не поступаються у своїх бойових вміннях та досягненнях чоловікам. В обох випадках присутність жінок в АТО має позитивну функцію підтримки та мобілізації. Важливо відзначити відсутність відверто негативних жіночих образів у медіа: немає звинувачень в легковажності, маскулінності, невиконанні традиційно жіночих функцій, майже не зустрічається віктимізація жінок в АТО. Щоправда деякі видання намагалися спекулювати на привабливості образу жінки в армії.

Медіа не висвітлюють реальних потреб і проблем жінок в АТО. В проаналізованих статтях та відео сюжетах не йдеться ні про незабезпеченість жінок формою, засобами гігієни та медичним обслуговуванням, ні про ПТСР, труднощі реінтеграції, отримання статусу учасниці військових дій, відсутність виплат «бойових» та пільг для учасниць бойових дій, особливо для жінок з добровольчих батальйонів. Таким чином медіа виконує дещо мобілізаційну функцію, зображаючи лише більш позитивну, героїчну сторону життя учасниць АТО. Повсякденне життя військових майже не розглядається в медіа, проте повсякденне життя і є реальністю солдаток АТО. Поняття бути сміливою і захищати країну насправді

складається з багатьох реальних дій і ситуацій, яким треба вчитися, з якими треба справлятися. Більший акцент в ЗМІ на потребах жінок на фронті та проблемах, з якими вони стикаються після повернення з війни, сприяв би кращій поінформованості громадськості, а також міг би бути додатковим важелем впливу на забезпечення та гендерну політику збройних сил України.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми гендерної політики у Збройних силах України: Навчально-методичний посібник / [В.П. Кротиков, В.Л. Топальський, В.М. Малюга та ін.]; за заг. ред. Б.П. Андрусюка. – К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011. – 112 с. // http://gender.org.ua/images/lib/aktualni_problemy_zsu.pdf
2. Алексиевич С. У войны не женское лицо. – М.: Время, 2007.
3. Андросенко І. Ати-бати, йшли...дівчата, або історичний екскурс щодо гендерної політики в збройних силах провідних країн світу // Інформаційно-просвітительське видання «Я», Спеціальний випуск «Новые роли для украинских женщин». – Х.: Харьковская женская организация «Крона», 2009. – С. 31-32 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-rol-i.pdf>
4. Бендер П. Гендерний баланс і рівність в Штаб-квартирі НАТО: перетворення тривають // Інформаційно-просвітительське видання «Я». – Спецвипуск «Гендерные аспекты евроатлантической интеграции». – 2007. – С. 26-27 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-nato.pdf>
5. Бурейчак Т., Петренко О. Канапки, Січ та «бандерівки» / Zahid.net, 8 січня 2014 р. http://zahid.net/news/showNews.do?kanapki_sich_ta_banderivki&objectId=1300428
6. Веснянка О., Шеляженко Ю. Панічний сексизм або ідеї Януковича живі / Інсайдер, 3 вересня 2014 року // <http://www.theinsider.ua/politics/5406fba21835d/>
7. Висновок гендерно-правової експертизи Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року № 2011-XII / Міністерство юстиції України // <http://old.minjust.gov.ua/15484>
8. Вишняков О. Україна і Ізраїль. Жінки на війні. 20 серпня 2015 р. // http://consul-ukraine.blogspot.co.il/2015/08/blog-post_20.html (доступ 21 серпня 2015 р.)
9. Гендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні: Національний огляд виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій і заключних документів Двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН / [укл. М. Корюкалов; за сприяння Програми ООН Жінки «Підсилення підзвітності у фінансуванні гендерної рівності. Партнерство ЄС і ООН з гендерної рівності» в Україні, Представництва Фонду Фрідріха Еберта в Україні та країнського жіночого фонду]. – К., 2014. – 120 с.
10. Данилова Н. Армия и общество: принципы взаимодействия. – СПб.: Норма, 2007. – 344 с.
11. Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / [руков. авт. кол. Л.Е. Леонтьева, А.В. Толстокорова]. – Харьков: Фолио, 2007. – 80 с.
12. Дубчак Н. Сильний бік «слабкої» статі // Інформаційно-просвітительське видання «Я», Спеціальний випуск «Новые роли для украинских женщин». – Х.: Харьковская женская организация «Крона», 2009. – С. 25-27 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-rol-i.pdf>
13. Дубчак Н.І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети. – №4 (9). – 2008. – С. 187-192 // <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/25.pdf>

14. Дудко Є. Гендерована війна: феміністичний аналіз // Журнал соціальної критики «Спільне», 28 листопада 2014 р. // <http://commons.com.ua/genderovana-vijna/>
15. Єрьоменко Н. Як сприймають жінок на війні? // Insider. – 1 жовтня 2015 р. // <http://www.theinsider.ua/lifestyle/560a9df624e78/>
16. Женщины-воины — секретное оружие Украины - Секретный фронт, 19.08.2015 // https://www.youtube.com/watch?v=CkwfWP_CwTM
17. Жінки в армії всупереч всьому // Українська правда. Життя. – 13 жовтня 2015 р. // http://life.pravda.com.ua/columns/2015/10/13/201761/view_print/
18. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь. – Київ: ТОВ "Арт-книга", 2015. - 336 с.
19. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
20. Збройні сили (Дискримінація за ознакою статі) // На межі: Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні / The Equal Rights Trust Country Report Series: 5 Лондон, серпень 2015. – 444 с. // http://www.gay.org.ua/publications/antidi_report2015-u.pdf
21. Інформаційно-довідковий матеріал щодо гендерної політики у Збройних Силах України [електронний документ, наданий Міністерством Оборони України]. – 8 с.
22. Калагін Ю.А. Стереотипи військовослужбовців-жінок про армію та військову службу // Грані. - 2014. - № 2. - С. 112-117.
23. Калагін Ю.А. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців збройних сил України // Український соціум. - 2013. - № 3. - С. 44-53.
24. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. - № 27 // <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>
25. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок / ООН, Конвенція, Міжнародний документ від 18.12.1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207
26. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
27. Левченко К.Б. До методології проведення гендерної експертизи українського законодавства // Форум права. – 2008. – № 1. – С.285-295 // <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08lkbeuz.pdf>
28. Майже тисяча українок взяли участь в АТО // УНІАН, 9 жовтня 2015 р. // <http://www.unian.ua/war/1147650-mayje-tisyacha-jinok-viyskovoslujbovtsiv-vzjali-uchast-v-ato.html>
29. Марценюк Т. Жінки в українській політиці: виклики і перспективи змін. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. - 35 с. // <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4441>
30. Марценюк Т.О. Гендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Сьомих Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної та Т.І. Заславської / За наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 146-160.
31. Марценюк Т., Плахотнік О. Гендерова робота: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер (Розділ 5) // Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для

- журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – С. 77-96.
32. Машковець Т. Жінки в строю // Народна армія. – 6 жовтня 2014 р. // <http://na.mil.gov.ua/10494-zhinki-v-stroyu>
33. Нейджел Дж. Маскуліність та націоналізм; гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27 // <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/nagel.htm>
34. Никонова О. Женщины, война и "фигуры умолчания". <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>
35. Про затвердження тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців / Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10 червня 2014 р. за № 600/25377 // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14>
36. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 1994 р. N 711 // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/711-94-%D0%BF>
37. Про затвердження Граничних норм підіймання і переміщення важких речей жінками Наказ Міністерства охорони здоров'я № 241 від 10.12.93 м. Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0194-93>
38. Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок: Наказ Міністерства охорони здоров'я № 256 від 29.12.93 м. Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94>
39. Програма Жінки в АТО, 39-та жіноча сотня самооборони http://39s.com.ua/ua/news/startu_programa_pdtrimki_zhinki_v_ato/
40. Резолюція 1325 (2000), прийнята Советом Безопасности на его 4213-м заседании, 31 октября 2000 года // http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_669
41. Савченко Ю.С. Деякі особливості правового статусу військовослужбовців-жінок у Збройних силах України // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 175-181.
42. Семенець Р. Жінки та армія // Информационно-просветительское издание «Я». – Спецвыпуск «Гендерные аспекты евроатлантической интеграции». – 2007. – С. 31 // <http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal-Ya-nato.pdf>
43. Ставлення військовослужбовців до гендерної рівності та її утвердження у Збройних Силах України: Звіт за результатами соціологічного дослідження / Міністерство оборони України, Науково-дослідницький центр гуманітарних проблем Збройних сил України. – К., 2011. [електронний документ, наданий Міністерством Оборони України]. – 66 с.
44. Тешанович Я. Жінки і війна // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. - № 27 // <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/teshanovych.htm>
45. У Генштабі заявили, що «при необхідності» можуть мобілізувати жінок від 20 років // УНІАН, 04.02.2015 // <http://www.unian.ua/politics/1040064-u-genshtabi-zayavili-scho-pri-neobhidnosti-mojut-mobilizuvati-jinok-vid-20-rokiv.html>
46. Цілі розвитку Тисячоліття ООН: Україна 2015, Ціль № 6 «Забезпечення гендерної рівності» [Електронний ресурс] // <http://www.ukraine2015.org.ua/tsil6>
47. Чи є майбутнє у жінок в українській армії? // Правда. – 8 жовтня 2013 р. // <http://pravda.if.ua/news-45277.html>
48. Шумакевич Н.В. Гендерный аспект военной реформы: дисс... канд. социол. наук: 22.00.04. / Наталья Владимировна Шумакевич. – Саратов, 2002. – 267 с.

49. Хромейчук О. Гендер і націоналізм на Майдані // Historians.in.ua, 27 жовтня 2015 р. // <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1673-olesia-khromeichuk-gender-i-natsionalizm-na-maidani-a>
50. Global Gender Gap Report 2014. – Geneva: World Economic Forum, 2014 // http://www3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CompleteReport_2014.pdf
51. Freedom in the World 2014. Freedom House, about Ukraine // <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2014/ukraine-0#.U9ti6PmSwbQ>
52. Hsieh H-F., Shannon S. Three Approaches to Qualitative Content Analysis / Qualitative health research. – 2005. – Vol. 15. – No. 9. – P. 1277-1288.
53. Miller L., Moskos Ch. Humanitarians or warriors? Race, gender and combat status in Operation Restore Hope// Armed Forces and Society. – 1995. – 21 (4). – P. 615-637.
54. NATO Committee on Gender Perspectives // http://www.nato.int/cps/en/natohg/topics_50327.htm
55. Segal M. W. Women's Military Roles Cross-Nationality: Past? Present? And Future // Gender and Society. – 1995. – Vol. 9 – № 6. – p. 757-775.
56. Wolf N. The US Military's Rape Culture // The Project Syndicate, June 30, 2013 // <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-us-military-s-rape-culture-by-naomi-wolf>
57. Wolf N. A culture of coverup: rape in the ranks of the US military // The Guardian, 14 June 2012 // <http://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jun/14/culture-coverup-rape-ranks-us-military>
58. Yuval-Davis N. Gender and Nation. – SAGE Publications Ltd., 1997.

Додаток А

Таблиці з емпіричним матеріалом

Таблиця А 1. Учасниці дослідження

№	Вік	Як потрапила	Реальний фах	Фактично оформлена	Пільги, статус уч-ці бойових дій	Чи зацікавлена у просуванні
1	23	добровільно	охорона порядку, блокпости	Міліціонер	Так	Так
2	32	мобілізована	санітар-радіотелефоніст медичного пункту	санітар-радіотелефоніст медичного пункту	Так	Ні
3	32	добровільно	санітарний інструктор	санітарний інструктор	Так	Не має можливості вище сержанта
4	41	добровільно	бухгалтер фінансово-економічної служби, розвідувальна діяльність	бухгалтер фінансово-економічної служби	Ні	Ні
5	23	добровільно	медик другої ланки, відповідальна за медпункт	-	Ні	Так
6	36	добровільно	стрілець	-	Ні	Ні
7	34	добровільно	санітарний інструктор	санітарний інструктор	Безкоштовний проїзд у метро	Ні
8	28	добровільно	Парамедик	-	Ні	Була би зацікавлена за умови офіційного оформлення
9	35	добровільно	Розвідка	-	Ні	-
10	34	добровільно	Помічник керівника підрозділу	-	Ні	Можливо
11	20	добровільно	Парамедик, відповідальна за склади	-	Ні	Можливо
12	22	добровільно	ТВО заступника командира роти по роботі з особовим складом	діловод тилу, начальник польової лазні	Так	Була зацікавлена, зараз хоче впливати на реформування армії загалом
13	33	добровільно	Парамедик, керівник групи	-	Ні	-
14	47	добровільно	Медик, старший групи	-	Ні	Переконана, що не має такої можливості
15	20	добровільно	Мінер, снайпер	Гранатометчиця	Ні	Не потрібні

16	23	добровільно	Медик-телефоніст	санітарка	Ні	Була зацікавлена, але не хоче перебувати в штабі відповідно до посади
17	42	добровільно	Санітарний інструктор, обслуговування бійців	Санітар польової лазні	Так	-
18	32	добровільно	діловод	діловод	Так	-
19	34	добровільно	медик	Начальник польової лазні	Так	-
20	44	добровільно	Оператор безпілотного літального апарату	-	Ні	Ні
21	21	добровільно	діловод технічної частини	бухгалтер фінансово-економічної служби	Ні	Ні
22	28	добровільно	Гранатометчиця, зв'язкова	бухгалтер	Ні	Так
23	30	добровільно	парамедик	-	Ні	Ні
24	21	добровільно	діловод стройової частини	діловод стройової частини	Так	Ні
25	22	добровільно	парамедик	-	Ні	Ні
26	22	добровільно	заступник командира по виховній роботі, по озброєнню, по забезпеченню	санітарний інструктор роти	Ні	Так
27	22	добровільно	патруль, штурмова рота, жандарм	-	Ні	-
28	25	добровільно	медик –евакуатор	молодший сержант санінструктор радіотелефоніст	Так	Так
29	22	добровільно	фельдшер батальйонного медпункту	стрілець-санінструктор, старший санінструктор роти	Так	-
30	28	добровільно	парамедик	-	Так	Так
31	27	добровільно	парамедик	-	Ні	Ні
32	36	добровільно	старший навідник міномета	прив'язка, орієнтування	Так	-
33	20	добровільно	стрілець, командир бойової машини	-	Ні	Так
34	22	добровільно	медик	-	Ні	Ні
35	30	добровільно	командир розвіддиверсійного взводу	командир розвіддиверсійного взводу	Не знає	Можливо
36	37	добровільно	сержант командир	сержант командир	Так	Так

			взводу розвідки	взводу розвідки		
37	44	мобілізована	заступник командира батальйону по роботі із особовим складом	заступник командира батальйону по роботі із особовим складом	Так	-
38	-	добровільно	тактична медицина, боєць, постачання, взаємодія	заступник командира батальйону, інспектор по зв'язках	Так	Хоче бути міністром збройних сил
39	-	добровільно	боєць	-	Ні	Не знає
40	24	добровільно	автоматник-стрілець	-	Можливо	Так
41	35	добровільно	старший солдат	санітар медпункту	Ні	Так
42	33	добровільно	кадрова робота	молодший сержант, ТВО старшого помічника начальника штабу	Так	-
	18	-	волонтерка			

Таблиця А.2. Інформація про експертку і експертів

№	Ім'я та прізвище	Місце роботи або інша експертна афіліація
1.	Наталія Дубчак	Майор у відставці, экс-радник Міністра Оборони з питань гендерної політики на громадських засадах (2010 р.), офіцер за напрямком роботи гендерної політики (спеціальна посада, яка була введена у 2008 р. рішенням Міністра Оборони). Досвід служби в Збройних силах України: від 1992 по 2010 р.
2.	Катерина Левченко	Президент Міжнародного жіночого центру «Ла Страда-Україна». У Міністерстві внутрішніх справ перебувала на посаді радника Міністра з прав людини та гендерних питань (2 терміни: 2004-2006, 2008-2010).
3.	Лариса Кобелянська	Кандидат філософських наук, доцент, експерт з питань гендерної політики, експерт ПРООН.
4.	Олена Суслова	Голова Правління Інформаційно-консультативного жіночого центру
5.	Олена Білецька	Адвокат, голова громадської організації «Жіноча варта», 1,5 роки займається війною, жінками в армії.
6.	Марія Іонова	Депутат Верховної Ради України, співголова МФО «Рівні можливості».
7.	Володимир Сологуб	Фрілансер, Ukraine Today Зробив п'ять-шість репортажів (на основі приблизно по тижню перебування у зоні АТО)
8.	Наталка Корж	режисер програм, «Ukraine Today», режисер документального англомовного фільму «Tortured Femininity» ¹⁴² («Тортурована жіночність»)
9.	Наталія Нагорна	кореспондент ТСН «1+1», репортажі із зони АТО

¹⁴² Подивіться фільм можна за лінком <https://www.youtube.com/watch?v=7q0ypWBPKaY>

Таблиця А.3. Список онлайн матеріалів для контент-аналізу

№	Опис онлайн джерела
1.	Жінки в АТО: умови мобілізації // Факти ICTV. 4 лютого 2015// http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1541549
2.	Керівник Нацгвардії: жінкам можна довіряти складні завдання // BBC Україна. 31 липня 2015// http://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/07/150731_rl_army_women
3.	Мобілізація для жінок буде добровільною - військовий експерт // Слово і діло. 21 січня 2015 // http://www.slovoidilo.ua/articles/7007/2015-01-21/mobilizaciya-dlya-zhencshin-budet-dobrovolnoj--voennyi-ekspert.html
4.	У ГЕНШТАБІ ПОВІДОМИЛИ, ЯКИХ ЖІНОК МОЖУТЬ МОБІЛІЗУВАТИ В АТО // 5 канал. 4 лютого 2015// http://www.5.ua/ato-na-shodi/y-genshtabi-povidomili-yakih-jinok-mojyt-mobilizyvati-v-ato-69175.html
5.	Українські жінки розповіли, чому вони пішли воювати в АТО. Відео // ТСН. 29 вересня 2014 // http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-zhinki-rozpovili-chomu-voni-pishli-voyuvati-v-ato-371067.html
6.	Історії з АТО. Жінка з сектору правди // Репортер. 5 Червня 2015// http://report.if.ua/gazeta/akcent/istoriyi-z-ato-zhinka-z-sektoru-pravdy/
7.	АТО очима жінки. Франківчанка розповіла про війну на Сході // РАЙ. 17 серпня 2015 // http://trkrai.com/?m0prm=25&showItem=13564
8.	Peterson N. Meet Ukraine's Women Warriors // The Daily Signal. August 11, 2015 // http://dailysignal.com/2015/08/11/meet-ukraines-women-warriors/
9.	Жінка в зоні АТО: полтавка разом з коханим служить добровольцем // Коло. 8 жовтня 2014 // http://kolo.poltava.ua/novini-poltava/alla-fedorchenko-23244.html
10.	Марія Берлінська: дайте жінкам можливість легально захищати Батьківщину // Громадське радіо. 04 липня 2015 // http://hromadskeradio.org/gromadska-hvylya/mariya-berlinska-dayte-zhinkam-mozhlyvist-legalno-zahyshchaty-batkvishchynu
11.	Жінки-військові у зоні АТО воюють на рівні з чоловіками. Відео // ТСН. 9 листопада 2014// http://tsn.ua/video/video-novini/zhinki-viyskovi-u-zoni-ato-voyuyut-na-rivni-z-cholovikami.html
12.	Галина Титиш. Татьяна Рычкова: За время войны плакала дважды. Второй раз - когда попала в Минобороны // Українська Правда. 6 квітня 2015 // http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/6/192127/
13.	Українські жінки йдуть в загони добровольців: "Почуття страху в гарячих точках відключається" // Сегодня. 13 червня 2014 // http://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/Ukrainskie-zhenshchiny-idut-v-otryady-dobrovolce-CHuvstvo-straha-v-goryachih-tochkah-otklyuchaetsya-.html
14.	Шидловська Є. П'ять історій про Надію Савченко // BBC Україна. 17 квітня 2015 // http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/04/150306_savchenko_impressions_she
15.	Сінделар Д. Українська льотчиця Надія Савченко. Дещо з біографії // Радіо свобода. 11 квітня 2014 // http://www.radiosvoboda.org/content/article/25453913.html
16.	Фрагмент з книги Надії Савченко. "Сильне ім'я Надія" // Історична правда. 28 червня 2015 // http://www.istpravda.com.ua/blogs/2015/07/28/148497/
17.	НАДІЯ САВЧЕНКО ПЕРЕБУВАЄ У ВОРОНЕЗЬКОМУ СІЗО, І ТІЛЬКИ МИ МОЖЕМО ЇЇ ВРЯТУВАТИ // ТСН // http://savesavchenko.tsn.ua/
18.	Надія Савченко: Війна, полон, викрадення, тюрма, голод у в'язниці та поза нею // Українська правда. 11 травня 2015 // http://www.pravda.com.ua/articles/2015/05/11/7067480/
19.	Федоркова Т. Помощь армии. Как это делают украинцы // Mediaport. 24 червня 2014 // http://www.mediaport.ua/pomoshch-armii-kak-eto-delayut-ukraincy
20.	Mashable: Історія жінки, яка стала товаришем і "янголом-охоронцем" для бійців АТО // ТСН. 24 вересня 2014 // http://tsn.ua/ukrayina/mashable-istoriya-zhinki-yaka-stala-tovarishem-i-yangolom-ohoroncem-dlya-biyciv-ato-370397.html
21.	"В Минобороны меня назвали девочкой-танком, но штатное расписание для ВДВ изменили", - волонтер Татьяна Рычкова обеспечила украинских десантников танками. ВИДЕО // Цензор.Нет. 3

	листопада 2014 // http://censor.net.ua/v310092
22.	Танины война и мир. // Укрінформ. 11 листопада 2014 // http://www.ukrinform.ru/rubric-lastnews/1727128-tanini_voyna_i_mir_1683033.html
23.	26-річна “айдарівка” Марія Берлінська: побачивши нас, люди ховалися... і тільки діти вітально махали нам ручками і бігли слідом // Вікна. 24 жовтня 2014 // http://vikna.if.ua/news/category/ua/2014/10/24/23995/view
24.	Подорожні. Марія Берлінська. Відео // https://www.youtube.com/watch?v=tvq8Tpr0lxw Перший національний. 28 травня 2015 //
25.	Жінки війни: Марія Берлінська, яка створила центр аеророзвідки // Insider. 21 вересня 2015 // http://www.theinsider.ua/lifestyle/55fee8aeef8b5/
26.	Іловайськ. Точка неповернення. «Мурка». Відео // Громадське TV. 30 серпня 2015 // http://www.hromadske.tv/society/ilovaisk-tochka-nepovernennya--murka/
27.	Хоробрі серця. Анна Стецько. Відео // 1+1. 29 вересня 2014 // http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-zhinki-rozpovili-chomu-voni-pishli-voyuvati-v-ato-371067.html
28.	Лаб'як І. Жінки в АТО: три історії // Galnet. 10 листопада 2014 // http://galnet.org/newsticker/222311-zhinky-v-ato-try-istoriji
29.	Тепер під призов потраплять і жінки // Страйк. 20 січня 2015 // http://firstsocial.info/news/teper-pid-prizov-potraplyat-i-zhinki
30.	Яна Зінкевич, яка служить у зоні АТО: Спочатку запам'ятовувала обличчя врятованих людей, тепер – ні // Еспресо TV, вересня 2014 // http://espreso.tv/article/2014/09/12/chomu_ukrayinski_zhinky_vidmovlyayutsya_vid_myrnoho_zhyttya_ta_yidut_voyuvaty_na_donbas
31.	Фото красивих жінок, которые стали добровольцями АТО // Обозреватель. 16 січня 2015 // http://lady.obozrevatel.com/beauty/75129-foto-samyih-krasiviyh-zhenschin-uchastvovavshih-v-ato.htm
32.	Неймовірні визнання жінки, яка служить в зоні АТО. відео // СТБ. 29 серпня 2014// http://www.stb.ua/ua/2014/08/29/44172/
33.	Як військових жінок вітали в зоні АТО. Відео // ICTV. 9 березня 2015 // http://fakty.ictv.ua/ua/index/view-media/id/83892